

अध्याय पाँच

५ इन्द्रबहादुर राईका उपन्यासको लोक-सांस्कृतिक अध्ययन

५.१ इन्द्रबहादुर राईको 'आज रमिता छ' उपन्यासको परिचय

इन्द्रबहादुर राईले उपन्यास विधाबाट लेखनयात्रा आरम्भ गरेको उनको अन्तर्वार्ताबाट थाहा पाइन्छ। उनी सातौं श्रेणीको विद्यार्थी हुँदा एउटा उपन्यास लेखी कसैलाई पढ्न दिएका थिए तर त्यस व्यक्तिले उपन्यासको एम एस एस (पाण्डुलिपि?) लगेर नफर्काएको भन्ने कुरा **स्रष्टा र साहित्य** मा उत्तम कुँवरसँगको अन्तर्वार्ताबाट थाहा लाग्छ। 'म उपन्यास लेख्न आएको थिएँ' भनेर सोही अन्तर्वार्तामा भनेका छन्^१ तथापि आजसम्म उनको **आज रमिता छ** (सन् १९६४) बाहेक अरू कुनै उपन्यास प्रकाशित भएको पाइएको छैन। तर इन्द्रबहादुर राईका हस्ताक्षरमा अङ्कित पत्रका आधारमा उनले **निष्काम** शीर्षकको उपन्यास लेख्दै थिए भन्ने जानकारी पाइएको छ, जसको केही अंश सुरक्षित रहेको कुरो पारिवारिक सूत्रबाट थाहा लागेको छ।

उनको **आज रमिता छ** उपन्यास पुस्तकाकारमा छापिनुभन्दा पहिले अग्निराज श्रेष्ठको सम्पादनमा कालेबुडबाट प्रकाशित हुने 'अञ्जलि' (द्वैमासिक साहित्य सङ्कलन) मा यस उपन्यासको पहिलो र दोस्रो अध्याय धारावाहिक छापिएको पाइन्छ। 'अञ्जलि' मा सो उपन्यास कहिलेदेखि छापियो भन्ने विषयमा समालोचकहरूको मतैक्य छैन। प्रतापचन्द्र प्रधानले 'अञ्जलि' (सन् १९५५) द्वैमासिकमा धारावाहिक छापिएको पुष्टि गर्दै उनले त्यसै आधारमा सो उपन्यास सन् १९५५ भन्दा पूर्व लेखिएको अनुमान लगाएका छन्^२ उपन्यासकारले भने सन् १९५८ को हिउँदमा उपन्यास लेखिसकेको **टिपेका टिप्पणीहरू** (सन् १९६६) मा उल्लेख गरेका छन्। मोहन पी दाहालले सो उपन्यास सन् १९५६ देखि लेख्न थालिएको सन्दर्भमा सङ्केत गर्दै 'अञ्जलि' वर्ष १, अङ्क २, सन् १९५६ मा केही प्रारम्भिक अंशहरू छापिएका अनुमान गर्छन्^३ उनले पत्रिकामा प्रकाशित अंश र पहिलो पुस्तकाकार संस्करणको सम्बन्धित अंशमा

^१ उत्तम कुँवर, वि सं २०६८, **स्रष्टा र साहित्य**, काठमाडौं, उत्तम कुँवर स्मारक पुरस्कार गुठी, पृ २४८

^२ प्रतापचन्द्र प्रधान, वि सं २०६६, 'प्रयोगधर्मी उपन्यासको रूपमा आज रमिता छ', अविनाश श्रेष्ठ (सम्पा), **गरिमा**, ललितपुर, साझा प्रकाशन, पूर्णाङ्क ३२७, पृ १२४

^३ मोहन पी दाहाल, **दार्जीलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, पूर्ववत्, पृ २६६

प्रशस्त पाठभेद रहेको उल्लेख गरेका छन्। ‘सिल्लरी’ मा छापिएको ‘इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ’ शीर्षक लेखमा वैरागी काइँलाले सो उपन्यास सन् १९५८ तिर ‘अञ्जलि’ द्वैमासिकमा धारावाहिक छापिँदै थियो भनी विचार अघि सारेका छन्।^४ तर यस शोधार्थिसँग प्राप्त ‘अञ्जलि’ वर्ष १, जेठ-असार २०१६, अङ्क ३ बाट पाइएको जानकारीअनुसार तीनवटा अङ्क क्रमशः छापिएर त्यसपछि बन्द भएको बुझिन्छ। अङ्क २ र ३ मा धारावाहिक उपन्यासका रूपमा आज रमिता छ पहिलो र दोस्रो दुईवटा अध्याय क्रमशः छापिएको थाहा पाइएको छ। यसो हुँदा ‘कथा-प्रधान “अञ्जलि” द्वय मासिक साहित्य संकलन’ तीनवटा सम्म अङ्क प्रकाशित भएको कुरा सत्य हो। प्राप्त अङ्क ३ मा ‘धारावाहिक उपन्यास-आज रमिता छ, क्रमागतः दोस्रो अध्याय २’ भनी उपक्रमणिकामा दिइएको छ। जसको प्रमाणबाट सन् १९५९ मा उपन्यासको दुईवटा अध्याय छापिएको हो भन्ने निर्णायक सम्मतिमा पुग्न सकिन्छ। पुस्तकाकार उपन्यास र ‘अञ्जलि’ मा प्रकाशित दोस्रो अध्यायमा प्रशस्त पाठभेद रहेको कुरो पनि निर्विवाद सत्य हो। उदाहरणार्थ,

‘अञ्जलि’ पत्रिकामा प्रकाशित अंश	पुस्तकाकार कृतिमा प्रकाशित अंश
जनक बसेको विल्डिंग रामनाथ जैनले बनाएको थियो। हालमा हर्षधन सुब्बाले पल्टनको कमाइले यो किनेको छ। माथिल्लो तल्लामा सात कोठा छन्, तर फराकिलो नभएकाले जनकले छेउका तीन कोठा लिएका छन्। सुख जीवेत् जनकको नीति छ। छेउ कोठामा झ्यालनेरको होंचो दराजमा पुस्तकहरू राखिएका छन्। पुस्तकलाई जनक घरश्रृंगारका सामग्रीमा पनि गनछन्। नेहरूका दुइटा, शाका सम्पूर्ण छन्। बालकृष्ण तिनका प्रिय नाट्यकार। तेज्जिडको ‘एभरेष्ट पुरुष’ सबैभन्दा प्रदर्शित छ। दराजमाथि भित्तामा टांगिएको घरिघरि हावाले पल्टाउन खोजिरहेको, मितीकामा जनवरीको	जनक तर यो अर्काको बिल्डिङमा सरेर आएको धेरै भएको छैन। ३४ सन्को भूँचालोले पहिले यहाँ भएको सानो काठको घर भत्काएपछि जमिन मात्र प्रभुनारायण बाहुनबाट ४०० रुपियाँमा किनेर रमानाथ जैनले यो बिल्डिङ बनाएको थियो। हालमा हर्षधन सुब्बाले पल्टेनको कमाइले यो किनेको छ। माथिल्लो तल्लामा छः कोठा छ तर फराकिलो नभएकोले छेउको तीन कोठा भाडामा लिएर जनक बसेका छन्। पुगिञ्जेल सुखले जिउनु जनकको नीति छ। सिंङीकै मुखको कोठामा आउनेहरूलाई बसाएर जनक सत्कार गर्छन्, चिया बिस्कुट खुवाउँछन्। कोठाको बिचमा टिक काठको

^४ वैरागी काइँला, सिल्लरी, पूर्ववत्, पृ २

<p>पृष्ठमा खिलजी अलाउद्दीनले दर्पणको माध्यम गरी बार पछिल्लिर उभिरहेकी रूपराशिलाई पिउनलागेको चित्र छ।^५</p>	<p>गोलो मेच र बेतका बेञ्चहरू छन्। झ्यालछेउको होचो दराजमा पुस्तकहरू राखिएका छन्- नेहरूका दुइटा, शा का सम्पूर्णा बालकृष्ण तिनका प्रिय नाट्यकार। दराजमाथि, भित्तामा टाँगिएको घरीघरी हावाले पल्टाउन खोजिरहेको मितिपत्रमा जनवरीको पृष्ठमा खिलजी अलाउद्दीनले दर्पणको माध्यम गरी बारपछिल्लिर उभिरहेकी रूपराशिलाई पिउनलागेको चित्र छ।^६</p>
--	---

तालिका ११

उपर्युक्त तथ्यका आधारमा इन्द्रबहादुर राई नेपाली उपन्यास क्षेत्रमा आधुनिक कालको दोस्रो चरण (सन् १९५९-१९७८) मा देखा परेका उपन्यासकार हुन्। प्रायः दुई दशकको अवधिभित्र यस चरणका नेपाली उपन्यासले धेरै ठुलो प्रगति गरेको देखिन्छ। छोटो समयमा यस कालका उपन्यासले मनोविश्लेषणात्मक, विसङ्गतिवादी, प्रकृतवादी, मिथकीय, आलोचनात्मक यथार्थवादी, प्रगतिवादी विविध प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गरी औपन्यासिक उन्नयन गरेको देखिन्छ। नेपाली उपन्यासको परम्परामा **आज रमिता छ** को प्रकाशन एक ऐतिहासिक मोड हो। यस उपन्यासले परम्परित नेपाली उपन्यासपरम्परालाई ठेस लाउँदै विसङ्गतिवादी प्रवृत्तिलाई वरण गरेको छ। बरालको विचारमा संरचना व्यवस्थालाई तोड्न खोज्नु यस उपन्यासको सचेत खालको विसङ्गति हो।^७ उपन्यासको भूमिकामा ‘मैले देखेँ जीवन चलिरहेछ तर सुव्यवस्थित भई यो ठिक्क-ठिक्क मिलेर चलेको छैन। यो उपन्यासलाई मैले त्यसरीनै नमिलाएको छु’^८ भन्ने लेखकका धारणाले समेत विसङ्गतिको बोध गरेको छ। **आज रमिता छ** ले नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा विसङ्गतिवादी धाराको स्थापना गरे पनि यो उपन्यास ‘आयामिक लेखन’ को पूर्वाभास पनि हो। त्यसैले

^५ इन्द्र राई, वि सं २०१६, ‘आज रमिता छ’, अग्निराज श्रेष्ठ (सम्पा), अञ्जलि, वर्ष १, अङ्क १, जेठ-असार, कालेबुङ, अग्निराज श्रेष्ठ, पृ ६३-६४

^६ इन्द्रबहादुर राई, **आज रमिता छ**, पूर्ववत्, पृ २५

^७ ऋषिराज बराल र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, पूर्ववत्, पृ १३६

^८ इन्द्रबहादुर राई, **आज रमिता छ**, पूर्ववत्, पृ १

कुमार प्रधान लेख्छन् -“पठनमा मिठास र सहजबोधको साटो अब राईको भाषा उनको विचार हुर्काइसँगै परिपक्वता र आयामिकताले महत्त्वको छ। अघि पाठक केवल रमाउँथे अब पाठक घोरिनुपर्छ।”^९

यसमा कथावस्तु, शैली र पात्र प्रयोगमा मात्र विसङ्गति नभई दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवन र यहाँका चियाबारी समस्या, सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक समग्र चित्रणमा विसङ्गति पाइन्छ। अतः प्रस्तुत उपन्यासलाई दार्जिलिङका लोकजीवनको समग्रताको कथा हो भन्न सकिन्छ। दुर्गाप्रसाद घर्तीका अनुसार यसमा समग्रताबाट व्यक्तिसत्ता खोजिएको छ। व्यक्तिसत्ताका माध्यमबाट जगत्को समग्रता पनि प्रस्तुत भएको छ। एउटा निश्चित दिक्कालको जीवन र जगत्को समग्रतालाई एउटै झलकमा प्रस्तुत गर्न सक्नु यस उपन्यासको विशिष्टता हो। जीवनको यथार्थ अङ्कनमा विसङ्गति स्वतः समाविष्ट हुन पुगेको छ। विसङ्गतिको भोग नै जीवन भोगाइको यथार्थ हो। उपन्यासमा त्यही विसङ्गतिका बिचबाट व्यक्तिसत्ता खोजिएको छ। समग्रता, वस्तुता, तात्क्षणिकता एवम् चित्रकलाका प्रस्तुतिले यस उपन्यासलाई नौलो युगमा अवतरण गराएको छ।^{१०} यसै प्रयोगोन्मुख औपन्यासिक धरातलबाट पारिजात, ध्रुवचन्द्र गौतम, ओकिउयामा ग्वाइन, जगदीश घिमिरे, पिटर जे कार्थक प्रभृति उपन्यासकारहरू परवर्ती समयमा देखा पर्छन्।

---

^९ कुमार प्रधान, सन् २००४, ‘प्रस्तावना’, **इन्द्र सम्पूर्ण**, ग्रन्थ ३, नाम्ची, निर्माण प्रकाशन, सिक्किम, पृ अनङ्कित

^{१०} दुर्गाप्रसाद घर्ती, २० जुलाई २०२०, ‘आज रमिता छ उपन्यासमा व्यक्तिसत्ता’, <http://nepalisamalochana.com>, ६ जनवरी २०२१

५.२ ‘आज रमिता छ’ उपन्यासमा पाइने औपचारिक लोक-संस्कृतिको विश्लेषण

५.२.१ अनुष्ठान एवम् लोकसंस्कार

लोकले पालन गर्ने आस्था अनुष्ठानमूलक अमूर्त लोक-संस्कृतिहरूमा जातिगत र क्षेत्रगत भिन्नाभिन्नै प्रकारका प्रचलनहरू हुने गर्छन्। अतः हिन्दू, बौद्ध र इसाई धर्मशास्त्रले प्रदान गरेअनुसारका विभिन्न अनुष्ठानमूलक संस्कार इन्द्रबहादुर राईको **आज रमिता छ** उपन्यासमा पात्रले पालन गरेको देखिन्छ, जसमा मृत्युसंस्कार र विवाहसंस्कार मुख्य रहेको छ। यी दुईवटा संस्कारमध्ये विवाहसंस्कार दार्जिलिङको लोकजीवनले सम्पन्न गर्ने संस्कृतिमा आधारित देखिन्छ। परम्परित संस्कार, रीतिथिति, आचार-व्यवहार इत्यादिमा समय र भौगोलिकताको प्रभाव परिरहेको हुन्छ भन्ने यसबाट देखिएको छ साथै उपन्यासमा ‘ब्रिटिस साम्राज्यवादले भारत र दार्जिलिङदेखि बिदा लिइसकेको तर देशी उपनिवेशवादले त्यो स्थान लिएको समय’^{११} प्रस्तुत हुनाले दार्जिलिङको नेपाली समाज र तिनको संस्कृतिले स्थान पाएको छ। यस सन्दर्भमा पुष्कर पराजुलीका भनाइ उल्लेखनीय देखिन्छ- “सामाजिक विषय वा ऐतिहासिक सन्दर्भलाई लिएर लेखिएको उपन्यासमा वर्णित समय र समाजको संस्कृतिले स्थान पाएको हुन्छ।”^{१२} प्रस्तुत उपन्यासमा लोकद्वारा विधिपूर्वक गरिने त्यस्ता आस्था-अनुष्ठानमूलक अमूर्त लोक-संस्कृतिहरूलाई निम्नानुसार उपशीर्षकहरूमा अनुशीलन गरिएको छ-

● मृत्युसंस्कार

धार्मिक विश्वासका आधारमा मानिस मरेपछि गरिने लौकिक विधिव्यवहार नै मृत्युसंस्कार हो। प्रस्तुत **आज रमिता छ** उपन्यासमा अन्त्येष्टिअन्तर्गत गर्नुपर्ने संस्कारको निर्देश गरिएको छैन तर हिन्दू, इसाई र बुद्धधर्ममा प्रचलित लोकरीबाजको पालन गरिएको आभास भने पाइन्छ। ‘जात-जातका संस्कृतिहरूको तथा मान्यताहरूको समन्वय हुन थालेको साथै छुट्टाछुट्टै जीवित रहेको दार्जिलिङको नेपाली जातित्वको

^{११} इन्द्रबहादुर राई, साउन २०७१, ‘अलिकति चूक हाम्रो भएको हो’, दीपक सापकोटा (सम्पा), **पाण्डुलिपि**, वर्ष १, अङ्क ४, काठमाडौं, बिएन, पुस्तक संसार प्रा लि, पृ १५

^{१२} पुष्कर पराजुली, सन् २०११, **चियाकमानको जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन**, अप्रकाशित, विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाली विभाग, उ ब वि, पूर्ववत्, पृ ६१

स्थिति'^{१३} उपन्यासमा देख्न पाइन्छ। मर्दापर्दा जात-जातले आफ्नै पुराना नियम मानिरहेको दृष्टान्त उपन्यासमा जनकको मृतक बाबुको अन्त्येष्टि वा घेवा बौद्ध परम्पराअनुसार लामा पुरोहितहरूद्वारा सम्पन्न गरिएको एकांश भेटिन्छ। 'केही शिक्षित जसले धर्म परिवर्तन गरेर अन्य धर्मलाई अपनाएका छन् तिनीहरूले अधिका रीतिहरू छाड्दै गएका' एकांश उपन्यासमा डानियल प्रधानकी पत्नी क्षय रोगले धेरै दिन थलिएर बितेपछि मृतकको इसाई परम्पराअनुसार अन्तिम संस्कार गरिएको उल्लेख पाइन्छ। मृत्युसंस्कारसम्बन्धी बौद्ध धार्मिक रीतिका बारेमा उपन्यासमा विस्तृत प्रसङ्ग आएको छैन तर डानियलको मृतक पत्नीको शवलाई गिर्जाघरमा लगिएको; (पृ १२३) पुरोहितले बाइबलका महत्त्वपूर्ण अंशहरू पढेर सुनाएको; (पृ १२१) भजन गाउँदै मृतकलाई बिदा दिइएको; (पृ १२३) मृतकको नाममा ईश्वरलाई प्रार्थना गरिएको (पृ १२२) इत्यादि वर्णनले उपन्यासमा इसाई धार्मिक लोकपरम्परा र लोकविश्वास प्रस्तुत भएको देखिन्छ। गोपीरमण उपाध्यायका अनुसार कुनै पनि एउटा जातिलाई अर्को जातिसँग भिन्न देखाउने परिचय भनेको उसको भाषा, विश्वास र संस्कार हो।^{१४} हिन्दू र बौद्ध रिबाजमा जस्तो शवलाई दाहसंस्कार नगरेर इसाई रिबाजमा शवलाई काठको बाकसमा हालेर शास्त्रीय विधिअनुसार गाड्ने प्रथाको उल्लेख उपन्यासमा पाइन्छ भने दार्जिलिङको इसाई लोकजीवनमा नारीहरू मलामी जाने प्रथा सुरुदेखि चल्दै आएको कुरा यसमा देखिन्छ।

उपन्यासको उत्कर्षमा पुगेर एम के -ले आत्महत्या गरेको घटना प्रकाशमा आएको छ। आत्महत्याका कारण एम के -को शवलाई गाउँलेहरूले तिरस्कार र निन्दा गरिएको देखिन्छ। यस स्थितिमा पनि रविले उसका साथीहरू ल्याएर एम के -को शवलाई विसर्जन गर्ने काम गरिएको देखिन्छ, जस्तै- 'दिउँसो रविले दुइ-चार साथीहरू डाकिल्याएर आफै मर्नेलाई दुइचार थुंगा गुराँस र दर्शनको फूल सिउरिदिएर घरदेखि टाढो पुन्याइराख्यो। खालि पासाडलाले एउटा सेतो खदा लाशमाथि लगाइदियो।' (पृ १७५) यस वर्णनमा एम के-को शवलाई सामान्य संस्कारअनुरूपै विसर्जन गरिएको भान भएको छ। एकातिर दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवनमा शवलाई फूलमालाले सिँगारपटार गरेर विसर्जन गर्ने संस्कृति रहेको थाहा पाइन्छ भने अर्कातिर भोटेहरूको संस्कृतिमा फूलको सट्टा खदा प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको यसले बुझिन्छ। यसरी दार्जिलिङमा सबै धर्म र संस्कृति भएका मानिसहरूको बसोवास रहेको वस्तुस्थितिको

^{१३} इन्द्रबहादुर राई, नेपाली लोक-संस्कृति-संगोष्ठी, पूर्ववत्, पृ १९१

^{१४} गोपीरमण उपाध्याय, वि सं २०६८, 'दार्शनिक दृष्टिकोणमा मृत्यु र मृत्युसंस्कार', विष्णु प्रभात, (सम्पा), दर्शनावली, काठमाडौं, ने प्र प्र, पृ ३०९

विवरण उपन्यासले दिएको छ साथै दार्जिलिङको लोकजीवन आ-आफ्नो धार्मिक संस्कार र मान्यतामा अडिग रहेको कुरो प्रस्तुत भएको छ।

● विवाहसंस्कार

आज रमिता छ उपन्यासको लोक भनेको मूल रूपमा दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवन हो। दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवनमा आधारित अन्तर्गोष्ठीय, अन्तर्जातीय, अन्तर्धर्मीय विवाह विशेषको चित्रण उपन्यासमा भएको छ भने प्रसङ्गानुसार दार्जिलिङबाहिर नेपालको पृष्ठभूमि पनि उपन्यासले अँगालेको हुँदा त्यहाँको लोकसमाजमा प्रचलित बहुविवाह गर्ने प्रचलनको सामान्य चित्रण भएको छ। धर्मशास्त्रहरूमा दिइएका अनेक विधिहरूबाट नै उपन्यासको लोकले विवाह सम्पन्न गरेको भए पनि पुनर्विवाह र बहुविवाह -जस्ता परस्पर विरोधी रीति अँगाल्ने पात्रहरू पनि उपन्यासमा पाइन्छन्। यस अतिरिक्त उपन्यासमा पाइने अन्तर्जातीय, अन्तर्गोष्ठीय र अन्तर्धर्मीय विवाहलाई मान्यता दिनु दार्जिलिङको लोकजीवन जातपात, छुवाछुतदेखि मुक्त सबै एकै सामाजिक परिवेशमा घुलमिल हुनाका कारणलाई मान्न सकिन्छ। यो “जाति, संस्कृति, सभ्यता र भाषाको अन्तर्मिश्रणद्वारा लोकको जीवनशैली र चेतनाको सङ्करण भारतीय संस्कृतिको एउटा प्रमुख चारित्रिक विशेषता”^{१५} ले हो भन्न सकिन्छ। फलतः उपन्यासमा वर्णित यिनै विभिन्न विवाहसंस्कार र प्रचलनको चर्चा निम्नानुसार गरिएको छ-

अन्तर्गोष्ठीय विवाह - अन्तर्गोष्ठीय विवाहसंस्कार मूलतः शास्त्रीय रीतिअन्तर्गत सम्पन्न गरिन्छ। यसो भनी उपन्यासमा वर्णित सबै प्रकारका विवाह शास्त्रीय रीतिद्वारा सम्पन्न गरिएको भान हुन्छ। आज रमिता छ बहुपात्रीय उपन्यास हो। उपन्यासका बहुल पात्रहरूमध्ये एम के र बाबुनी, रत्नबहादुर बुढा, एम के -की जेठी छोरी पुष्पाको मागी विवाहलाई अन्तर्गोष्ठीय विवाहको कोटिमा राख्न सकिन्छ। दार्जिलिङको लोक-संस्कृति आफ्नै मौलिक पारामा हुर्किँदै गएको भए पनि मराउपराउ र बिहेबारीमा कतिले आफ्नै पुराना नियमहरू मान्दै आएको आभास यसले गराएको छ। रत्नबहादुर बुढाले आफ्नो बिहेमा झैं झैं नौमती बाजा बजाएर जन्ती लगेको; जन्ती घरको माथिबाट प्रवेश गर्न नहुने दस्तुरले पुनः घरमुनिबाट घुम्न परेको; काँसे दर्जीहरूले नरसिंह बजाएको; रातभरि सनहीको लय र भाकामा नाचेको; मारुनीले हत्केलामा दुईवटा थाल

^{१५} घनश्याम नेपाल, विधा विविधा, पूर्ववत्, पृ १३४

घुमाएर फनफनी घुमेको; फोटो लिएको; जन्तलाई लहैर ताँती बसाएर भतेर खाएको; रातो दही चामलले जन्ती पर्सेको; आइमाई र केटीहरूलाई देखेर जन्ती चम्किएर कराएको; बेहुलीलाई डोलीमा लिएर फर्केँदा दुई बोतल सगुन थालमा राखेर चढाएको; महारानी भिक्टोरियाको दुईवटा रुपियाँ राखिदिएर सगुन फर्काएको र दुध पिएको (पृ ५२९-५३०) इत्यादि दृश्यले एकातिर शास्त्रीय रीतिसँग विवाह सम्पन्न गरिएको दिग्दर्शन गरेको छ भने अर्कातिर देशी उपनिवेशवादले स्थान लिनभन्दा अधिको दार्जिलिङको नेपाली रौनकलाई प्रकाश पारेको छ। 'इतिहासका अनेक कालखण्डले जन्माएका लोकको आस्था र ढुकढुकी हो लोक-संस्कृति'^{१६} भन्ने यथार्थ यस सन्दर्भले दिएको छ।

लोक-संस्कृतिका समस्त प्रयोगहरू समाजोपयोगी वा समाजले स्विकारेका विषयसँग सम्बन्धित हुने भए पनि 'समयसापेक्ष लोक-संस्कृति पनि रूपान्तरण भइरहन्छ'^{१७} भन्ने उल्लेख उपन्यासले भान गरेको छ। 'अधि-अधि भात-भतेर, त्यसपछि पुरी-तरकारी र सेल दिने' परम्पराको उल्लेख उपन्यासमा चित्रित छ। सो कुरा एम के -की छोरीको बिहामा पुरी-तरकारी र सेल दिइएको घटना सम्झेर पात्र रत्नबहादुरले प्रकट गरेको उदासीनतामा परिलक्षित भएको छ। यस्तो परिवर्तित स्थितिमा पनि केही युवाहरू भने आफ्ना संस्कार र रीतिविधिप्रति भावुक र परम्परावादी रहेको तथ्यलाई उपन्यासले अधि सारेर देशी उपनिवेशवादले नेपाली संस्कृति र संस्कारलाई टुक्र्याउन सकेको छैन भन्ने कुरा पनि प्रकाश पारेको छ। आफ्नो कुल र संस्कृतिको संवर्धनका निम्ति जातभिन्न नै बिहेबारी गर्न आवश्यक छ भन्ने युवा धारणा उपन्यासमा राखिएको छ।

अन्तर्जातीय विवाह – दार्जिलिङमा अन्तर्जातीय विवाहसंस्कारले नेपाली संस्कृतिको धरातललाई अझ उदारता प्रदान गरेको र यसैको धरातलमा यहाँकाहरूले अलगै किसिमको लोकजीवन यापन गरिरहेछन्^{१८} भन्ने आभास उपन्यासमा भेटिन्छ। खत्रीका अनुसार मध्यकालमा वर्णाश्रम व्यवस्थाप्रति सचेत लिच्छिवि शासकहरूले रक्त शुद्धतामा साहै गर्व गर्ने हुँदा उनीहरू आफ्नो गण र सङ्घभिन्न नै वैवाहिक सम्बन्ध सीमित राख्ने गर्थे।^{१९} त्यसैले मध्यकालको नेपाली लोकजीवनमा अन्तर्जातीय विवाह प्रचलनमा रहेको पाइँदैन।

^{१६} मनोहर लामिछाने, वि सं २०६७, लोकसाहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू, दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ, साझा प्रकाशन, पृ ३७

^{१७} मनोहर लामिछाने, लोकसाहित्य र संस्कृतिका केही पाटाहरू, पूर्ववत्, पृ ३८

^{१८} राधा शर्मा, फरवरी २०१३, 'दार्जिलिङको लोकजीवनका वृत्तमा प्रचलित केही उखानहरू', पुष्कर पराजुली (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू, रेजिस्ट्रार, उ ब वि, पृ ३४

^{१९} प्रेमकुमार खत्री, नेपाली समाज र संस्कृति, पूर्ववत्, पृ ८५

दार्जिलिङको लोकजीवन अभिजात वर्गबाट प्रसारित नहुनाले यहाँ अन्तर्जातीय विवाह संस्कृति सुरुदेखि चलिआएको छ भन्न सकिन्छ। उपन्यासमा जनक र सीताले अन्तर्जातीय विवाह गरेको देखिन्छ। बुद्धधर्म र तामाङ थर भएको दार्जिलिङवासी जनकमान योज्जन अनि जातले नेवार र धर्मले हिन्दू धनकुटावासी धर्मप्रसाद श्रेष्ठकी छोरी सीताले प्रेम विवाह गरेका हुन्। नेपालको तत्कालीन पुँजीवादी सामन्तीको प्रतीक धार्मिक दृष्टिले कट्टर देखिने धर्मप्रसाद श्रेष्ठ आफ्नी छोरीलाई निम्नमध्यम वित्तीय परिवारको जात, धर्मसित नमिल्ने केटासँग बिहे गर्न दिनु राजी हुनु उपन्यासमा पाइने एउटा विचारणीय पक्ष हो। यसैले केटीपट्टि जनक र सीताको बिहाकर्म बिनालगन टीकोटोलो गरेर सकाएको देखिन्छ। उदाहरणार्थ,

‘उतादेखि आएका सालो र मानिसहरूसँगै यताबाट जनक, सीता र तिनका पारङ र आसेङहरू गए। माथिबाट सपरिवार धर्मप्रसाद तल रंगेलीमा आफ्नो कामतमा आएर बस्नुभएको थियो। त्यहीँ सानो टीकोटालो भयो। तिहीं एक दिनको बाटो मधुमल्लादेखि मावलीपक्षका आफन्तहरू भने ढोगभेटमा आएनन्।’ (पृ ९)

उपर्युक्त विवरणमा टीकोटालो र आफन्तहरूका माझ ढोगभेट गर्ने परम्पराको पालना गरिएको हुँदा शास्त्रीय रीतिद्वारा विवाहकर्म सम्पन्न गरिएको बुझिन्छ। तर केटापट्टिका घरपरिवारमा अन्तर्जातीय विवाहलाई लिएर त्यस्तो कुनै समस्या उपन्यासमा चित्रण नभएकाले दार्जिलिङको लोकजीवन उदार छ भन्ने देखिन्छ। साथै अन्तर्जातीय विवाहका सम्बन्धमा मनुको नीतिलाई यहाँको लोकले पालन गर्न चाहेको देखिँदैन।

अन्तर्धर्मीय विवाह - विभिन्न धर्म, सम्प्रदाय मिलेर बसेकाले दार्जिलिङलाई संस्कृतिको सङ्गम स्थान भनी चिनिन्छ। यसो हुनाले यहाँको लोकजीवनमा अन्तर्धर्मीय विवाह छिटपुट भइरहेको उपन्यासमा आभास पाइन्छ, जो फक्रुद्दीन अहमदकी नेपाली स्वास्नीको प्रसङ्गलाई अघि सार्न सकिन्छ। ‘बिहा जुनसुकै जातमा गर्न सक्ने तर नेपाली नै हुनुपर्ने’^{२०} दार्जिलिङको जातिवादी धारणा बिस्तारो खकुलिँदै गएको उपन्यासले समेटेको छ। यसै गरी उपन्यासमा चित्रित बहुविवाह प्रसङ्गबारे चर्चा गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ। दार्जिलिङ-सिक्किमभन्दा नेपाल अधिराज्यमा बहुविवाह प्रचलन अधिक छ भन्ने तथ्यबारे जनकले वीरमानलाई उसको बाबुको प्रसङ्गमा भनेको निम्न भनाइले प्रस्ट हुन्छ- ‘नजा । न तेरो छोराछोरी छ, न आमा। तीन-तीनवटा स्वास्नी लिएर बसेको बाबु भनाउँदोलाई के मरिमेटेर हेर्न जान्छस्?...वहाँका नेपालीहरूको

^{२०} डिल्लीराम शर्मा, नेपालबाहिर नेपाली साहित्य र संस्कृति, पूर्ववत्, पृ ७५

बहुपत्नित्व सम्झेर जनकको अनुहारमा पीडाको होइन क्रोधको भाव ऐले स्पष्ट देखियो।' (पृ २१) यस विवरणमा नेपालमा प्रचलित बहुविवाह परम्परालाई प्रकाश पारेको छ। वास्तवमा धनाढ्य व्यक्ति मात्र बहुविवाहका लागि तयार हुन्छन् र त्यस्ता व्यक्तिहरू सीमित हुन्छन् भन्ने मानिएको छ। अतः उपन्यासमा वीरमानको बाबु र भैरलाई छोडी धर्मप्रसाद र नामग्येल धनाढ्य र सीमित बहुविवाही पात्रहरू हुन्। यसरी जुनै ठाउँमा पनि एकाध पुरुषहरू बहुविवाहका पक्षधर हुन्छन् भन्ने पितृवादी परिप्रेक्ष्यलाई उपन्यासले समेट्न सकेको छ। यस अतिरिक्त नेपाली संस्कृतिमा आफ्नै भान्जीलाई मामाले विवाह गरेको निन्दनीय घटना वीरमानको दोस्रो बिहा प्रसङ्गलाई प्रकाशमा ल्याएर उपन्यासले संस्कृतिको रक्षार्थ सचेत गरेको छ।

५.२.२ विश्वासजन्य परम्परागत मान्यता

लोकले मानिल्याएका केही मान्यता परम्परादेखि नै स्वीकृत भई आएको हुन्छ। त्यस्ता मान्यताका आधार परम्परा तथा विश्वास नै रहेको हुन्छ। लोक मानवको भावनालाई परिचय दिने काम लोकविश्वासले गर्ने भएकाले कुनै पनि देश वा जातिका संस्कृतिमा यी लोकविश्वासहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ।^{१९} यसप्रकार लोकले परम्पराबाट ग्रहण गरेर ल्याएको मान्यतालाई नै लोकविश्वास भन्ने गरिन्छ। इन्द्रबहादुर राईले आज रमिता छ आलोच्य उपन्यासमा लोकविश्वासको सापेक्षमा तदुद्युगीन नेपाली लोकजीवनको यथार्थ चित्र प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको देख्न सकिन्छ। उपन्यासमा चित्रित त्यस्ता विभिन्न लोकविश्वास निम्नप्रकार छन्-

● भूतप्रेतसम्बन्धी विश्वास

अकालमा मरेको मृतक प्रेत योनिमा पुग्छ र त्यसले मानिसलाई तर्साउने र सताउने गर्छ भन्ने लोकविश्वास आज रमिता छ उपन्यासमा उद्धृत पाइन्छ। एम के -ले आत्महत्या गरेको ठाउँमा भेला भएका मानिसहरूमध्ये एक जना ड्राइभर नामक पात्रले अर्को ड्राइभरलाई भन्छ- 'तेरो गाडी आजु होशियारले लैजा, केटा!' अर्को ड्राइभरले गिज्याउँदै भन्यो- झुण्डिनेको भूतले पोशोकको ओहालोमा पल्टाइदेलो!' (पृ १७३) यस भनाइबाट अपहत्ते गरेर मर्ने मान्छेहरू प्रेत हुन्छन् र त्यस आत्माले सताउँछ भन्ने लोक प्रचलित विश्वास उपन्यासमा दर्साएर आत्महत्या गर्नु अनर्थ हो भन्ने सन्देश दिएको छ।

^{१९} आशा देवी, हिंदी प्रेमाख्यानों में लोक-संस्कृति, पूर्ववत्, पृ १८४

● सपनासम्बन्धी विश्वास

मानिसलाई सपनाको मनोवैज्ञानिक असर पर्दछ भन्ने आज रमिता छ उपन्यासमा पाइन्छ। एम के -ले राति दुई दिन लगाएकी घुँडा दुखेको सपना देख्नु र बिपनामा साँच्चीकै नै घुँडा दुख्नु; (पृ १६५) वीरमानले नराम्रो सपना देख्दा जोखाना हेराउनु (पृ १५) जस्ता प्रसङ्गमा सपनासम्बन्धी लोकविश्वास व्यक्त भएको पाइन्छ। लोकजीवनमा सपनाको खासै अर्थ के हो भन्ने थाहा नभए पनि यसले पुऱ्याउने मानसिक असरको पछाडि लोकविश्वास कारण रहेको उपन्यासले दर्साएको छ।

● शरीरसम्बन्धी विश्वास

आज रमिता छ उपन्यासमा शरीरसम्बन्धी लोकविश्वास पाइन्छ। खुट्टाको माहिली औँलो लामो छ भने त्यस्ती छोरीमान्छे भाग्यमानी हुन्छिन् भन्ने लोकविश्वास छ। उपन्यासमा नायिका सीता देवीका दुवै खुट्टाको माहिली औँलो लामो लामो हुनाले धनाढ्य घरानकी सुकिली र भाग्यवती रहेकी विश्वास प्रकट गरिएको छ। नेवार गोष्ठीमा छोरीहरूले नाक छेड्नु नहुने लोकविश्वास छ। त्यसो हुँदा सीताले नाक नछेडेकी प्रसङ्ग उपन्यासमा छ। शरीरका अङ्ग-प्रत्यङ्गका बारेमा पनि लोकको आफ्नै धारणा र विश्वास छ। यसो भए पनि 'शरीर रचनाशास्त्रीहरूले मानव शरीरका लागि जे जति रचना भएको छ, त्यसको एक निश्चित उद्देश्य र सुनिश्चित प्रयोजन रहेको र मानव शरीरको एक एक अङ्ग-प्रत्यङ्गको सार्थकता छ'^{२२} भनेर स्वीकार गरेका छन्। लोकजीवनले विश्वासका रूपमा त्यसलाई ग्रहण गरेको देखिन्छ। उपन्यासमा अजोय दासले वीरमानलाई भनेको तलका भनाइमा उक्त विश्वास व्यक्त भएको छ-

‘वीरमानलाई एक पटक अजोय दासले देब्रे हात चल्नेको छोरा छोरी जम्ले जन्मन्छ भनेर भन्दिएको थियो।

बंगालीहरू पढेको हुन्छ र जान्दछ भन्ने विश्वासको वीरमानलाई त्यो एकदम मनमा गडेको छ।’ (पृ १९)

उपर्युक्त विवरणबाट लोकविश्वास जुनै शिक्षित समाजमा पनि विद्यमान रहिआएको छ भन्ने बुझिन्छ। वीरमानले हातको एउटै मात्र चक्रलाई देखाउँदा सीताले ‘यस्तो मान्छे कि ता राजा हुन्छ अरे कि साधु’ भनी अर्थ लगाइदिएकी प्रसङ्गमा हत्केलाका मुख्य रेखाले व्यक्तिको मुख्य जीवनधारा कस्तो हुन्छ भन्ने जनाउँछ भन्ने शरीरशास्त्रीहरूका विचार व्यक्त गरिदिएको छ। हस्तरेखा विज्ञानका आधारमा परम्परा, आनीबानी

^{२२} विलियम जार्ज बेन्हन, वि सं २०६४, बृहत् हस्तरेखा विज्ञान, सुनिल सिटौला (अनु), काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, पृ १४

एवम् चिन्तनको समानताले हत्केलाका रेखाहरू केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो हुने गर्छन्। हस्तरेखाशास्त्रीहरूले हत्केलामा बनेका रेखाको पनि एक निश्चित प्रयोजन एवम् सार्थकता हुन्छ^{२३} भन्ने मानेकै छन्।

● जोखानासम्बन्धी विश्वास

प्रस्तुत उपन्यासमा नराम्रो सपना सपार्न भनी वीरमानले बजारमा ज्योतिषीलाई धुलौटो कोराइ हेरेका दृश्यमा जोखानासम्बन्धी लोकविश्वास भेटिन्छ। धुलौटो कोराएर पनि वीरमानले सपना नराम्रो देख्न नछोडेको हुँदा यसको प्रतिउत्तरमा जनकले ‘झुटा कुरा’ भनी लोकविश्वासलाई संस्कार दोष भनेका छन्। यसै सन्दर्भमा जनकले वीरमानलाई ‘अचेलको ज्योतिषीले माटोमा धुलौटो कोर्दैन, खातैमा लेख्छ पेन्सिलले’ (पृ १५) भनेको देखिन्छ, जसद्वारा संस्कृति र सभ्यताको पूर्वापर सम्बन्ध हुन्छ भन्ने बुझिन्छ।

● निषेधसम्बन्धी विश्वास

खान हुने र नहुने निषेधसम्बन्धी लोकविश्वास लोकजीवनमा प्रचलित देखिन्छ। मोतीलाल पराजुलीका अनुसार त्यस्ता निषेधसम्बन्धी विश्वास परिवार, समाज, नीतिनियम र धर्मलाई व्यवस्थित पार्न र यसलाई रक्षा गर्ने उद्देश्यले प्रचलनमा ल्याइएको हो।^{२४} उपन्यासमा जनकले वीरमानसँग ‘म त गाई-गोरु सबको मासु कराप-कुरुप खाइदिन्छु! घरमा पो भाउज्यूले ल्याउन दिँदैन’ भनी संवाद गरेको देखिन्छ। यहाँ भाउजू भन्नाले सीतालाई भनिएको हो। नेवारी संस्कारमा गाईगोरुको मासु खानु पाप हो; पितृले दण्ड गर्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। यद्यपि उपन्यासमा कति पात्रले त्यस्ता जातीय विश्वासलाई पालन गरेको देखिँदैन। पासाङ्लाको फाक्साको मोमो, थुक्पा र छयाङ बेच्ने पसलमा शुकनाथ बाजे सुटुक्क खान आउने घटनालाई ठाउँअनुसार समयसँग संस्कृति पनि फेरिँदै जान्छ भन्ने आभास दिन्छ, किनकि दार्जिलिङमा नगर सभ्यताको निर्माण, मिश्रित सन्तति र संस्कृति विस्तारले जीवनशैलीमा पारेको प्रभावलाई यसका कारण मान्न सकिन्छ।

● बारसम्बन्धी विश्वास

सप्ताहमध्येका कुनै बार शुभ हुने कुनै बार अशुभ ठान्ने चलन संसारभरिका धेरै जसो जातिमा विद्यमान छ।

^{२३} विलियम जार्ज बेन्हन, बृहत् हस्तरेखा विज्ञान, पूर्ववत्, पृ १६

^{२४} मोतीलाल पराजुली, गोकगाथामा लोकतत्त्व, पूर्ववत्, पृ ६९

नेपाली लोकजीवनमा बिहीवार बार्ने प्रचलनको जानकारी उपन्यासमा पाइन्छ। सामान्यतः बिहीवारलाई वृहस्पति बार पनि भन्ने गरिन्छ। धार्मिक मान्यताअनुसार वृहस्पति ज्ञान, बुद्धि, नैतिक, धार्मिक, सन्तान वृद्धिका कारक भएकाले देवताहरूको गुरु भनी पुजिन्छन्। यो दिन देवगुरुको आशीर्वाद पाउनका लागि केराको बोटमा पूजा गर्ने गर्छन्। त्यसैले बिहीवार महिलाहरूले कपाल धुनु, कपाल काट्नु हुँदैन, यसो गरिन् भने उनको जन्मकुण्डलीमा वृहस्पति कमजोर हुन्छ। यसै गरी यस दिन नड काट्दा र कुटपिट गर्दा शुभ फल प्राप्त हुँदैन, व्यक्तिको आयुमा पनि यसको नकारात्मक असर पर्न सक्छ भन्ने लोकविश्वास छ। यसप्रकारको लोकविश्वास प्रस्तुत उपन्यासमा सीताले रविलाई भनेकी संवादमा पाइन्छ- ‘म बिहिवार मात्र कुटदिनँ। अरू दिन तिमीहरूले बदमासी गर्नु कि कुटिहाल्छु।’ भनेर सानो छँदा रवि र दिव्यालाई जनकले भनेको तिनले सम्झाइन्।’ (पृ ४४) यसरी नेपाली लोकजीवनमा बिहीवार बार्ने गरिन्छ भन्ने लोकविश्वास पाइएको छ।

● प्रार्थनासम्बन्धी विश्वास

केही कुरा प्राप्तिका लागि ईश्वरसँग गरिने याचनालाई प्रार्थना भनिन्छ। उपन्यासमा इसाई लोकधर्ममा प्रचलित प्रार्थनासम्बन्धी लोकविश्वास देख्न पाइन्छ। उपन्यासमा ‘प्रार्थना परमात्मामा भरोषा हो’ भनिएको छ। फ्रेजरले भनेअनुसार प्रार्थनाद्वारा अलौकिक शक्तिको नियन्त्रण गर्न सकिन्छ। यही विश्वास उपन्यासको निम्नलिखित सारांशमा झल्किएको बोध गर्न सकिन्छ-

‘तपाईंको नाम धन्य होस् किनभने आफ्नो अन्त्यन्त प्यारो पुत्रलाई हामीहरूलाई बचाउनको लागि तपाईंले पठाइदिनु भयो। हे दयालु ईश्वर! तपाईं आफ्नो शान्ति लिई यिनीहरू छेऊ आइपुग्नु होस् जसले मर्नेको लागि विलाप गर्दै छन्। यिनीहरूले सहास नछोड्नु : हे समस्त शान्तिका पिता! हामी ऐले बाँचिरहेकाहरूमाथि अनुग्रह गर्नुहवस् र हामीहरू सचेत बनौं र पापको भारी र मृत्युको डरदेखि सधैं उद्धार पाइरहौं। हे मुक्तिदाता प्रभो! तपाईं र पवित्र आत्मासँगको धन्यता र महिमा ऐले र सर्वदा रहोस्। आमिन्।’
(पृ १२२)

उपर्युक्त प्रार्थना इशावेलकी आमाको मृत्युसंस्कार प्रसङ्गमा गरिएको हो। अरू धर्मावलम्बीहरूभन्दा इसाईहरू प्रार्थनामा प्रगाढ विश्वास राख्छन् भन्ने उपन्यासले बताउँछ। माथि उद्धृत गरिएका लोकविश्वासबाहेक उपन्यासमा अझ कतिपय नेपाली लोकसमाजमा प्रचलित विश्वासहरू पाइएका छन्, जुन यसप्रकार छन्- बाबुनीले पेटको नानीलाई भाग्यमानी ठान्नु; (पृ १५१) एम के -लाई लटरी पछि पछि भन्ने

विश्वास हुनु; (पृ १६५) जनकले यमुनालाई गान्तोक पुन्याउन जाँदा बाटोमा पर्ने टिस्टा नदीमा पैसा चढाउनु; (पृ १४६) बेहुलीको घरमाथिबाट जन्ती जानु हुँदैन भनी घरमुनिबाट फेरो मारी घुम्नु; (पृ ७७) यशराजले इच्छालाई पुनर्जन्मको बीज ठान्नु; (पृ ५८) पार्थिवले रविलाई 'तकदिर राम्रो' भन्नु (पृ ४९), पार्थिवले पुरानो पुस्ताको विवाहलाई 'भाग्य र जीवनको संयोग' मान्नु; (पृ ५०) कुशुले नेवार राजाको दान खाएर पालिएको मानिनु; (पृ ४२) नेवार स्वास्नी भएको तामाङको घरमा चोखीनीतिका लागि भाँडाकुँडा दैनिक रूपमा धोइ पखाली गर्नु; (पृ ४०) सीताले पत्रमा बाबुलाई 'हजुरको भाग्यवती छोरी सीतारानी' भनी लेख्नु; (पृ १८२) बाबुनीले बाकसदेखि दुई माना चामल नाड्लोमा निकालेर फेरि नाड्लोदेखि अलिकति टिपेर बाकसमै हाल्नु; (पृ ३२) बाबुनीले वीरमानलाई आइमाईले भनेको कुरा पुग्छ भन्नु; (पृ १७) लखनरामले आत्महत्यालाई भारी पाप भन्नु (पृ १७२) आदि। यसरी उपन्यासमा लोकले मानेका उक्त विभिन्न लोकविश्वासलाई मात्र संस्कार दोष वा कोरा विश्वास ठान्न सकिन्न यसबाट लोकको मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक, नैतिक र सामाजिक पक्षको उद्घाटनासमेत भएको मान्न सकिन्छ।

५.२.३ धर्मदर्शन

संस्कृतिभित्र धर्म, आस्था, संस्कार, दर्शन -जस्ता आध्यात्मिक ज्ञान तथा चिन्तन समेत पर्छन्।^{२५} आज रमिता छ उपन्यासमा पात्रहरूको दृष्टिकोण, अभिव्यक्ति, धारणा, विचार र पद्धतिलाई अँगाल्ने चिन्तनको प्रस्तुति पाइन्छ। वीरमानलाई बाबुले तीनकन्याको थानमा भाकल पुजन भनी परेवाको जोडी उडाउन पठाउनु; (पृ १७) नराम्रो सपना देख्दा वीरमान महाकाल मन्दिर जानु; (पृ १५) पिण्ड दान गर्नु; (पृ १४) गिर्जाघरमा प्रार्थना गर्नु; (पृ ११९) डाँडा मन्दिरमा भक्तहरूले प्रदक्षिणा गर्नु; (पृ १०९) गुफामा सातवटा चुच्चे ढुङ्गामा सिन्दुर दलेर गाड्नु, मइनबत्ती बाल्नु, फूल मिठाई चढाउनु; (पृ १०९) रवि, इशावेशहरू सिञ्चेल जानु, सरस्वती पूजा गर्नु; (पृ १९) दसैंमा मार हान्नु; (पृ २६) जनक र यमुनाले टिस्टामा पैसा चढाउनु; (पृ १४६) भूदेवलाई गङ्गा नदीभन्दा टिस्टा महान् र पवित्र लाग्नु; (पृ ६९) पासाङलाको आँगनमा भोटे धजा फर्फराउनु (पृ १७६) आदि उपन्यासमा पाइने लोकदर्शनहरू हुन्, जसमा धर्म, अध्यात्म, चिन्तन, आस्था, संस्कार, दर्शन -जस्ता विषय प्रस्तुत भएको छ। यीमध्ये लोकधर्म संस्कृतिको केन्द्रबिन्दुमा रहेको छ।

प्रस्तुत उपन्यासमा मन्दिर, गिर्जाघर, देवीदेवता, आत्मा-परमात्मा, पूजापाठ, धर्मकर्म,

^{२५} भक्त राई, प्रज्ञा लोकवार्ता विवेचना, पूर्ववत्, पृ २४

पुनर्जन्मसम्बन्धी विश्वास व्यक्त भएको छ साथै 'दार्जिलिङमा नेपालीभाषी गोष्ठीका विविध संस्कार-संस्कृति पालन हुँदै आएको र सबै गोष्ठीले आफ्नो चिन्हारी र सांस्कृतिक वैशिष्ट्यलाई अँगालेर बस्न सक्षम भएको कुरा'^{२६} उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ। प्रकृतिका विभिन्न स्वरूपलाई लोक देवीदेवताका प्रतीक मानेर पुजे र प्रकृतिलाई धार्मिक दृष्टिकोणबाट संरक्षण गर्ने पर्यावरणमैत्री जनसमुदायमध्ये नेपाली जाति पनि एउटा रहेको माथिका विभिन्न सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ। धार्मिक विश्वासको सम्बन्ध विभिन्न चाडपर्वहरूसित गाँसिएको हुन्छ भन्ने तथ्यलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ।

५.२.४ लौकिक आचार-विचार

आचरण, व्यवहार, काम गर्ने रीति र चालचलनले लोकको सांस्कृतिक जीवनपद्धतिलाई प्रकट गरेको हुन्छ भने सामाजिक रूपमा यी रीति र व्यवहारहरूको पालन गर्नु अनिवार्य मानिन्छ। इन्द्रबहादुर राईका प्रस्तुत उपन्यासमा भारतीय आचार तथा शिष्टचारको निर्देशलाई पात्रले पालन गरेको देखिन्छ। भारतीय आचारणमा अतिथिको सत्कार गर्नु महत्त्वपूर्ण मानिएको छ। अतिथि सत्कार एवम् स्वागत विधिका बारेमा शिव पुराणमा केही महत्त्वपूर्ण कुरो उल्लेख गरिएको पाइन्छ। अतिथि सत्कार नेपाली लोकजीवनको सनातन विशेषता हो। यसबाट नेपालीहरूको जातीय चालचलन, सभ्यता र संस्कारलाई बुझ्न सजिलो पर्छ। घरमा आएका अतिथिलाई शिष्टतासँग सत्कार गरिएको एकाधिक विवरण उपन्यासमा उपलब्ध भेटिन्छ। अतिथि सत्कार गृहस्थ जीवनमा सबैभन्दा पुण्यको काम हो भन्ने सनातनी मान्यतालाई उपन्यासको पात्र धर्मप्रसादकी कान्छी स्वास्नीको सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको छ-

‘कान्छी स्वास्नी धर्मप्रसादसँग मदेशमै बस्छिन्। लोम्नेलाई एकछिन् छोड्दिनन्। जयजन्म छैन कान्छीपट्टि। औलले खाएको कालो शुष्क शरीर लिएर तिनी हिउँदोभरि अटूट ओइरिएका पाहुना, अपरिचित आउनेजानेहरू सबलाई सत्कार र खानेकुरा पुऱ्याउँछिन्।’ (पृ १२)

वेदमा गृहस्थ जीवनमा पञ्च यज्ञलाई पालन गर्नु जरूरी मानिएको छ। ती पाँच यज्ञमध्ये अतिथि यज्ञ एक हो भनिएको छ। उपन्यासमा धर्मप्रसादकी कान्छी धर्मपत्नी, सीता, बक्रुदीनको नेपाली स्वास्नी, बिन्द्रा आदि अतिथि यज्ञ पालन गर्ने गृहस्थी नारीहरू हुन्। यस अतिरिक्त अतिथि भएर अरूको घर जाँदा हाते कोसेली

^{२६} पुष्कर पराजुली, चियाकामानको जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन, पूर्ववत्, पृ २०९

बोकी जाने नेपालीहरूको मौलिक संस्कृतिको चित्रण पनि उपन्यासमा भएको छ। जनक र सीतालाई सम्झेर वीरमानले एक हर्षे गाईको घिउ कोसेली बोकेर भेट गर्न आएको प्रसङ्गमा उपर्युक्त संस्कृति प्रतिविम्बित भएको देखिन्छ।

शिष्टचार नेपाली जातिको गहना हो। उमेर, पद-प्रतिष्ठाले आफूभन्दा अग्रज व्यक्तिलाई शिष्ट व्यवहार गर्नु नेपाली संस्कृतिको महानता हो। यसो गर्दा हात जोडेर, टाउँको झुकाएर अभिवादन गर्ने गरिन्छ। अभिवादन गर्नु भनेको अन्तरको दिव्य स्वरूपप्रति झुक्नु हो। यसैले अभिवादनको शाब्दिक अर्थ 'म तपाईं भित्रको ईश्वरीय रूपको अगाडि झुक्छु' भन्ने हुन्छ। बन्धुका अनुसार अभिवादन दुई किसिमका हुन्छन्- अपारस्परिक र पारस्परिक। बाबु, आमा, काका, दाजु आदिलाई गर्ने ढोग अपारस्परिक अभिवादन हो भने नाता सम्बन्ध नगाँसेको व्यक्ति तथा आफ्ना इष्टलाई प्रकट गर्ने ढोग पारस्परिक अभिवादन हो।^{२७} उपन्यासमा सीताले बाबुलाई पत्रमा ढोग छ भनी लेख्नु बाहेक अरू जम्मै पात्रहरूले परस्परमा दुई हात जोडेर अभिवादन आदानप्रदान गरेका दृश्यात्मक वर्णन पाइन्छन्, जसले नेपाली लोकजीवन शिष्ट र संस्कारित छ भन्ने बुझिएको छ।

भारतीय आचार तथा धर्ममा पुत्रपुत्रीले मातापिताको सेवा र आदर गर्नु र आफ्नो कुलको रक्षा गर्नु सबैभन्दा ठुलो कर्तव्य मानिएको छ। उपन्यासमा पात्रले आफ्नो आमाबाबुको आदर-सत्कार र कुलाचार पालन गरेको पाइन्छ। प्रसङ्गानुसार उपन्यासको अन्तिम चरणमा पात्र रविले पारिवारिक लोकाचार वास्ता नगरेको भान हुन्छ। रवि बाबु विरोधी बन्न पुग्छ। यस्तै पतिव्रत धर्मलाई भारतीय आचार तथा धर्ममा सबैभन्दा ठुलो कर्तव्य मानिएको छ। उपन्यासमा सीता, बाबुनी, फक्रुद्दीनकी नेपाली स्वास्नी, भैरैकी दुईवटी स्वास्नी, ल्वाङ्गफूल, बिन्द्रा आदिले जीवनको उतारचढावमा पनि आफ्नो पतिव्रत धर्म पूरा गरी पतिको इच्छा र सुखलाई सर्वोपरि स्थान दिएको पाइन्छ तर धनाढ्य यमुनाले पतिको इच्छाविपरीत काम, क्रोध, अहंकार आदिले पतिव्रत धर्मलाई अनाचार गरेको पाइन्छ। तथापि उपन्यासमा सामाजिक आचारविचारलाई पर्याप्त महत्त्व दिइएको छ भने जीवनमा सङ्घर्ष झेल्दै अघि बढ्ने प्रेरणा दिनाका साथै नैतिक आचारण पालन गरेर उच्च आदर्श स्थापित गर्ने शिक्षा समेत उपन्यासले प्रदान गरेको छ।

---

^{२७} चूडामणि बन्धु, वि.सं. २०२८, कर्णाली लोक संस्कृति, खण्ड भाषा, काठमाडौं, ने रा प्र प्र, पृ २४

५.२.५ लोकव्यवसाय

उपन्यासमा उच्च, मध्य, निम्न गरी तीनै तहका आर्थिक लोकजीवनको चित्रण प्रस्तुत भएको पाइन्छ। अधिकतर मध्यम र निम्नमध्यम श्रेणीका पात्रहरू रहे पनि उक्त सबै श्रेणीका आर्थिक पक्ष उपन्यासमा आएकाले नेपाली लोकजीवनको आर्थिक अवस्थाका बारेमा थोरै बुझ्न भने सकिन्छ। विशेष दार्जिलिङको नगराञ्चलीय आर्थिक जीवनलाई प्रकाश पार्नु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ। यसो भए पनि दार्जिलिङ वरिपरिका चियाकमानका श्रमिकहरूले आर्थिक विषयलाई लिएर चलाएका आन्दोलन र जेल पर्दा घरमा आइपरेको आर्थिक मर्का र सङ्घर्षको चित्रण उपन्यासको मूल आर्थिक समस्या हो। उपन्यासका पात्रहरूले कृषिव्यवसाय, उद्योग व्यवसाय, नोकरी गरेर जीवनोपार्जन गरेको देखिन्छ जो निम्नप्रकार छ-

कृषिव्यवसाय – टी एल स्मिथ कृषि औ संग्रहण कार्य ग्रामीण अर्थव्यवस्थाका आधार हो भन्छन्। अतः आलोच्य उपन्यासका पात्रहरूको मूल आर्थिक स्रोत कृषि होइन तापनि एकाध पात्रले कृषिलाई आर्थिक व्यवस्थाको स्रोत बनाइएको भने पाइन्छ। जनकसित आफ्नो घर खेत धितो राखी ऋण लिने रत्नबहादुरले आर्थिक स्रोत अलैंची खेतीलाई बनाएको छ। कृषि दार्जिलिङको आर्थिक उत्पादनस्रोत रहेको उपन्यासले प्रस्तुत गरे पनि पात्रहरू कृषिमा आत्मनिर्भर नरहेको बुझिन्छ। अलैंची, हरियो सागसब्जी, आलु, मकै इत्यादि खेती लगाउने गरेको उपन्यासमा एकांश नपाइने होइन। उदाहरणार्थ, ‘बाटोमुन्तिरको भिरालो बारीको ड्याडहरूमा आलुको बोटहरू हरियै भइसकेको थियो, मूलाको बिऊ फुलेर सेताममे थियो; स्कूल छिटो छुट्टी भएर फर्केका छोरा-छोरीहरू आमासँग मटरका लहरमा सिटा गाड्दै थिए।’ (पृ १२३) यसले दार्जिलिङको जलवायु र माटो उर्वर छ तर स्थानीय लोकजीवन कृषिक्षेत्रमा त्यति आकर्षित छैनन् भन्ने बुझिन्छ। यसको पछाडि ‘दार्जिलिङमा उन्नत खेतीका लागि चाहिने पूर्वाधारको अभाव, वैज्ञानिक खेती गर्ने पद्धतिका निम्ति ज्ञानको अभाव, सिँचाइ र आधुनिक प्रविधिको अभाव, हावापानी र जलवायु अनुकूल फसल छनौटका लागि ज्ञानको अभाव, स्थानीय उत्पादनका निम्ति उचित मूल्यको बजारको व्यापक अभावलाई’^{२८} कारण मान्न सकिन्छ।

^{२८} जानुका दाहाल, ६ सितम्बर २०२१, ‘कृषि सङ्कट : एक विमर्श’, शिबु छेत्री (सम्पा), हिमालय दर्पण, वर्ष २०, अङ्क ९८, सिलगढी, सन्दीप चौधरी, पृ ६

उद्योगधन्दा- उपन्यासमा पात्रहरूको मुख्य आर्थिक उपार्जनको स्रोत उद्योग व्यवसायलाई बनाइएको छ। उपन्यासको पूर्वपीठिका नगराञ्चलीय लोकजीवनमा केन्द्रित हुनाले आर्थिक उद्योगसित सम्बन्धित यस्ता उच्च वर्गीय पात्रहरू मारवाडी, दार्जिलिङबाहिर नेपाल र सिक्किमका छन्। धर्मप्रसाद श्रेष्ठ, दा नामग्येल, जयविलास आदि उच्चवर्गीय आर्थिक सम्पन्न पात्रहरू हुन्। यिनीहरूको मुख्य आर्थिक स्रोत व्यापार-व्यवसाय रहेको छ भने यिनीहरूको आर्थिक कारोबार देशभित्र र देश बाहिरसम्म विस्तार भएको छ।

राजनारायण प्रधानका अनुसार उपन्यासको मूल उद्देश्य वर्गीय पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गर्नु हो।^{२९} उपन्यासमा शिक्षित, सचेत र सङ्घर्षशील प्रतिनिधिको मध्यम श्रेणीबाट जनकलाई बनाइएको छ। जनकको आयस्रोत बाबुको चिया दोकान र अस्टिन कारबाट सुरु भएर अघि बढेको देखिन्छ। यसो भए पनि जनकको आर्थिक धरातल त्यति कमजोर त होइन तर व्यापारमा असफल भई ऋणमा डुबेर मुद्दामा समेत परी दार्जिलिङको घरजग्गा बेचेर बसाइँ नै सार्ने सुरमा पुगेको अवस्थाको चित्रण पाइन्छ- ‘जानुपर्छ काठमाडौं, कलकत्ता, आसाम, सिक्किम कता कता हुन्छ जानुपर्छ! अर्को ठाउँ गएर फेरि जोडजाम सुरु गर्छु...’ (पृ १८३) यसै गरी पछिल्लो समय जनकको आर्थिकस्रोत रासिन पसल (एम आर सप) र कपडा व्यापार रहेको भए पनि कपडा व्यापारमा जनक सफल बन्न सकेको छैन। सिक्किम भारतमा विलय हुनुभन्दा पहिले स्वायत्त राष्ट्र रहेको र त्यहाँ छिमेकी राष्ट्रका आप्रवासीहरू बसोवास गर्न सक्थे भन्ने माथिका भनाइबाट अवगत हुँदछ। सिक्किम स्वाधीन राष्ट्र हुँदा त्यसबेला सिक्किमको तिब्बतसँग व्यापारिक सम्बन्ध थियो भन्ने नामग्येलको जीविकाबाट थाहा पाइन्छ।

निम्नमध्यम श्रेणीको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा पासाडला, डोमा र फक्रुद्दीन आदि रहेका छन्। यी पात्रहरूका आर्थिक उपार्जनको स्रोत रोटी पसल, पान पसल, फोटो पसल, खाजा पसल, सागसब्जी आदिको खुद्रा पसल रहेको छ। यिनीहरूले यसैबाट आफ्नो र आफ्ना परिवारको पेटपाला गर्ने गर्छन्। यस्ता सा-साना घरेलु उद्योग व्यापारले पनि जीवनोपार्जन गर्न सकिन्छ अनि आयस्रोतका निमित्त यस्ता घरेलु उद्योगको सम्भावना दार्जिलिङमा धेरथोर छन् भन्ने कुरा उपन्यासले प्रस्तुत गरी व्यापार-वाणिज्यमा उज्ज्वल भविष्य छ भन्ने युवा सोचलाई पात्र एम के-को माध्यमबाट अघि सारिएको छ- ‘अब म बिजनेस गर्छु। पैसा बिजनेसमा छ।’ (पृ ६८) दार्जिलिङको निम्नमध्यम नेपाली लोकजीवनमा व्यापारिक संस्कृतिप्रति जागरण आइसकेको आभास ‘एक दुइ साल नाफा खोज्नु हुँदैन हामीले’ भनेर जनकले शम्शेरलाई गराएको

^{२९} राजनारायण प्रधान, २०४८, केही कृति केही स्मृति, द्वितीय संस्करण, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ २०१

जानकारीमा भेटिन्छ तापनि जनक व्यापारबाट सफल बन्न सकेको छैन। जनकको व्यापारिक असफलताको पछाडि दार्जिलिङको व्यापारक्षेत्र कैयौं र पञ्जाबीहरूका हातमा हुनु उपन्यासले कारण मानेको छ- 'राम्रो-राम्रो व्यापारजति सब अरू जातको हातमा छ। पेट्रोलहरू, तख्ता, चामल, दाल, लुगा सब अघिनै अरूले समातिसकेको छ। सुन्तला र सब्जीबाहेक अरू के हाम्रो हातमा हुन्छ ?...' (पृ १२५)

उपर्युक्त विवरणमा 'अघि नै'-को तात्पर्य ब्रिटिश साम्राज्यवाददेखि नै 'दार्जिलिङको सानोठुलो व्यापार र पेशा समतलवासीहरूको हातमा परिसकेकै थियो' भन्ने कुमार प्रधानको भनाइसँग मिल्दो देखिन्छ।^{३०} यसो भए पनि तर दार्जिलिङको जनता व्यापारमा लाग्नुपर्ने, व्यापारले मात्र यहाँका जनताको आर्थिक उन्नति हुन सक्छ भन्ने उपन्यासको निचोड रहेको छ।

वृत्ति वा नोकरी - उपन्यासमा पात्रहरूले शिक्षण वृत्ति, पउस्ट् अफिसमा क्लाक, साधारण सिपाही, नर्स, कमानको माय्निजर, चिया श्रमिकजस्ता वृत्ति गरेर जीवनोपार्जन गरेको पाइन्छ। जनक, भूदेव, रवि, पार्थिव, एम के, कृष्णलाल, हरिप्रसाद सबै मध्यम श्रेणीमा पर्दछन् र प्रायः सबैका सहजात आर्थिक स्थितिको उद्घाटन भएको छ। ल्वाङ्गफूल, भैरे, नलध्वज, सिरिलाल, रामबहादुर, बिन्द्रा आदि चियाकमानमा निर्भर निम्न बेतनभोगी पात्रहरू हुन्।

'पुरानो समयको दार्जिलिङमा शिक्षाको उच्च मान र स्तर एवम् शिक्षित व्यक्तिको कदर गरिन्थ्यो'^{३१} तर देशी उपनिवेशवादी युगको आरम्भसँगै सरकारी नोकरीको अभावले शिक्षित व्यक्तिको कदरमा मात्र ठेस नपुन्याएर आर्थिक जीवन पनि कमजोर बनेको उपन्यासमा एस के गुरुङ नामक पात्रको माध्यमले बुझाएको छ- 'एस. के. गुरुङ्ग छन्- उनी नोकरीको इन्टरभ्यूमा नगएको कुनै महिना हुँदैन, उमेरको २३ वर्ष सीमा नाघ्न आँटियो भनी वेहल छन्।' (पृ ११२)

उपर्युक्त विवरणमा जीविकाको अभाव दार्जिलिङको समस्या प्रस्तुत भएको छ, जसले निम्न तहका लोकजीवनको दयनीय अवस्था र दार्जिलिङका निम्नवर्गीय नेपालीहरूको आशा, निराशा, पीडा र आर्थिक विपन्नता आदिलाई प्रकाश पारेको छ-

- 'यो जुनीमा त म 'मान्छे' हुनै पाइँनँ। ...जहिले पनि मलाई ५ रुपियाँ र १० रुपियाँकै खाँचो पन्यो; हजार-

^{३०} कुमार प्रधान, वि सं २०६६, पहिलो पहर, दोस्रो संस्कारण, काठमाडौं, साझा प्रकाश, पृ २६

^{३१} मोहन पी दाहाल, दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, पूर्ववत्, पृ २६५

हजार रुपियाँ चाहिने हुनै सकिनाँ। अर्को जुनीमा हामी पनि धनी हौंला।” (पृ १०४)

- “मलाई त यो जुनीको दुख सम्झँदा अर्को जुनी नहोस् जस्तो लाग्छ।” (पृ १०४)

उपर्युक्त संवाद एम के र बाबुनी माझ भएको परस्पर संवाद हो। एम के -ले पउस्ट् अफिसको नोकरीबाट निलम्बित भएपछि व्यापार गर्ने, मास्टरी गर्ने इच्छा त राख्छ तर कुनै इच्छा पूरा गर्दैन। लोग्नेकै करकरले गर्दा बाबुनीले नर्स काम छोडी छोरीहरू सह्यारसम्भार गरेर घरेमा बसेकी हुन्छे। एम के -भित्र फासिस्ट प्रवृत्ति जाग्न पुग्छ। ‘कॅम्युनिस्ट हुन्छु’ भन्ने एम के अन्त्यमा आत्महत्याको बाटो रोज्न पुग्छ। एम के -को हारपछाडि ‘समाज-अर्थ व्यवस्थाप्रति निम्नमध्यम वर्गको विश्वास हराउँदै जान लागेका’^{३२} कारण मान्न सकिन्छ।

उपन्यासको उत्तरपीठिका दार्जिलिङको चियाकमानका प्रसङ्गले ओगटेका हुनाले निम्न श्रमजीवी पात्रहरूको आर्थिक समस्याका बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ। ती श्रमजीवीहरूको आर्थिक उपार्जनको एक मात्र स्रोत नै चिया उद्योग भएकाले चियाबारी मै निर्भर बन्नु पर्ने तिनीहरूको बाध्यता छ। यसैले प्रशासनिक दबाबमा परी जेलनेलसमेत भोग्न परेको चिया श्रमजीवीहरूको दयनीय चित्रणले दार्जिलिङमा चिया श्रमिकहरूको आर्थिक जीवन सरल छैन भन्ने बुझाइएको छ। उपन्यासमा शिक्षण, पल्कनको मेजर, कमानको सहायक प्रबन्धक, मन्सी, ब्याङ्कको हेडक्लर्क, पुलिस, वकिल, बेहेरा, नेता आदि व्यापार वृत्ति गरेर जीविकोपार्जन गरेको देखिन्छ। यसो हुँदा कमान-बस्तीभन्दा नगराञ्चलमा बस्ने पात्रहरू आर्थिक रूपले अधिक सहज र सम्पन्न रहेको देखिन्छ। कुनार प्रधानले उल्लेख गरेका हन्टरको रिपे:ट् अनुसार ‘दार्जिलिङ सहरमा नोकरी-चाकरी गर्नेको अवस्था बस्तीका मानिसको तुलनामा राम्रो थियो।’^{३३}

५.२.६ लोकसाहित्य

- लोकगीत

आज रमिता छ आलोच्य उपन्यासमा प्रसङ्गानुसार सामान्य लोकगीतको प्रस्तुति पाइन्छ। जुनसुकै बेलामा पनि गाउन सकिने लोकगीत रीतिरिवाज, लोकविश्वास, कामधन्दा, वर्ग, धर्म र ठाउँ विशेषसँग सम्बन्धित हुन्छ। जनक, सीता, पारड र आसेडहरू धनकुटामा टीकोटालोका लागि जाँदा त्यहाँ प्रचलित ‘धनकुटाको डाँडैडाँडा, हुलाकीले के ल्यायो?’ बोलको लोकगीत उद्धृत गरिएको छ। उक्त गीतमा धनकुटा शब्द

^{३२} मोहन पी दाहाल, दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, पूर्ववत्, पृ २०१

^{३३} कुमार प्रधान, पहिलो पहर, पूर्ववत्, पृ २६

उल्लिखित हुनाले यस गीतलाई ठाउँ विशेषसँग सम्बन्धित सामान्य लोकगीत भन्न सकिन्छ। नेपालको माटोमा पहिलो पटक पाइलो राख्दा जनक हर्षाकुल भई नक्सामा देखेको योजनहरूको पैतृक किपट सैलुङ लेक र त्यसमुनिको वाफोक गाउँमा पुगी त्यहाँ बाब्रा चराउँदै हिँड्ने हिमचोखी तामाडसेनीहरूलाई पेच पाउँ गीत गाउने गरिएको कल्पनामा सेलो गीतको उल्लेख भएको छ। सेलो हिमाली क्षेत्रका तामाड, शेर्पा आदि समुदायमा प्रचलित सामान्य लोकगीत हो। सेलो एकल र सामूहिक दुवै किसिमले विभिन्न चाडपर्व, मेलापात, जात्रा, संस्कारहरूमा गाउने गरिन्छ। यसलाई डम्फुगीत पनि भन्ने चलन छ।

● अभिप्रायको वर्गीकरण र विश्लेषण

आज रमिता छ उपन्यासमा कथानक रूढि तथा अभिप्रायको झिनो प्रयोग गरिएको पाइन्छ। उपन्यासमा डानियलकी पत्नीको मृत्यु प्रसङ्गमा पुरेतले मृतकको पुनर्जागरणका निमित्त धरतीमा मानिसकै वेशमा मुक्तिदाता खृष्ट सबैलाई बचाउन अवतरित हुनुभयो भन्ने वचन सुनाएको प्रसङ्ग छ। यसरी पूजारी वक्ताको भनाइमा यो धरती पवित्र आत्मा खृष्टको वास भएको ठाउँ हो भन्ने धर्म विषयक रूढि (A४००-A ४९९) उपन्यासमा व्यक्त भएको देखिन्छ। यस्तै निषेधसम्बन्धी अभिप्राय (C२००-C २९९) वा रूढिका रूपमा हिन्दू लोकजीवनमा प्रचलित गाईको मासु खानु भारी पाप हो भन्ने विश्वास वीरमान बुडाथोकी र जनक योजनको संवादमा पाइन्छ। यसले हिन्दू धर्ममा गाईको मासु खानु निषेध रहेको बुझाएको छ। जन्मिनेबित्तिकै बाकसमा हाली नालीमा बगाइदिएको आफ्नी नवजात छोरीलाई सन्तानविहीन बुढो माझीले रङ्गीत र टिस्टाको दोभानमा माछा मादैं गर्दा भेटेको र त्यस नवजात शिशुलाई घर लगेर हुर्काइ-बढाइ युवती बनाएपछि एकदिन सिकार खेलै त्यहाँ एउटा राजकुमार आइपुग्छ भनी एम के-ले बाबुनीलाई सुनाएको दन्त्यकथामा चमत्कारसम्बन्धी अभिप्राय (F९००-F १०९९) को आभास पाइन्छ। यसरी प्रस्तुत उपन्यासमा मिथक, दन्त्यकथा आदि स्रोतबाट कथानक रूढि ग्रहण गरी कथ्यलाई तीव्रतर र रुमानी बनाउन उपन्यासकार सफल ठहरिएका छन्। उपन्यासमा चर्चामा आएका खृष्ट, काल्पानिक राजकुमार, माझी आदि लोकचरित्रसँग सम्बद्ध पात्रहरू हुन्। लोकपात्रको तात्पर्य त्यस्तो पात्र हो, जसले आख्यानमा लोकचरित्रसँग सम्बद्ध घटनालाई अधि बढाउने काम गर्छ। लोकपात्र मानव र मानवेतर दुवै नै हुन सक्छन्।

● उखान

संस्कृत 'उपाख्यान' र प्राकृत 'उपकषाण' अपभ्रंश भई नेपालीमा 'उखान' भएको हो। नेपालीमा प्रचलित उखान शब्दको सम्बन्ध उपाख्यानसित नभएर लोकको सञ्चित विश्वास र अनुभव आदिको सूत्रात्मक स्वतन्त्र कथनसित रहेको हुँदा यसलाई लोकवाणी पनि भन्ने गरिन्छ। लोकोक्ति शब्द पनि उखानकै पर्याय हो। उखानमा लोकजीवनमा प्रचलित परम्परा, धर्म र संस्कृतिको अमिट छाप परेको हुन्छ। त्यसो हुनाले उखानको सम्बन्ध लोक-संस्कृतिसँग छ। इन्द्रबहादुर राईका उपन्यासमा पनि नेपाली लोकजीवनमा प्रचलित केही उखान र केही भावपूर्ण उक्ति उखानझैं बनेर प्रयुक्त छन्। त्यसमा लोकनीति र परम्परागत आस्था, विचार, भावना, व्यावहारिक अनुभूति, निन्दा, लोग्नेस्वास्नीको झगडा, विसङ्गति परिलक्षित हुनाले ती उखान र सूक्ति नेपाली मूल संस्कृतिकै उपज रहेका छन्। एकाध रूपमा ठाउँविशेष स्थानीयताको स्पर्शले देशकालको भेदको सूचना पनि दिन सकेको भान हुन्छ। जस्तै-

- 'न्याय हराए गोर्खा जानु।' (पृ १२)
- 'छिन्छ कि मिल्छ।' (पृ ३४)
- 'लोग्ने स्वास्नीको झगडा परालको आगो।' (पृ ९८)
- 'आँखा भए अरूको त्रुटि देखिन्छ।' (पृ ४३)
- 'बिना कर्तव्य अधिकार पाइँदैन?' (पृ ५३)
- 'प्रार्थना परमात्मामा भरोसा हो: इच्छा आत्माविश्वास!' (पृ ५८)
- 'चित पनि उसकै पट पनि उसकै...।' (पृ १३४)
- 'राती जागेर कुरा गर्ने लोग्ने-स्वास्नी दुःखी हुन्छ।' (पृ १४९)
- 'पशुहरूमा सबभन्दा बलियो बाँच्दछ अरू सब मर्छ।' (पृ १७३)
- 'मानिसहरूमा सब बाँच्दछन् तर सबभन्दा अयोग्यचाहिँ मर्छ।' (पृ १७३)
- 'विद्या आभूषण हो, गहना हो।' (पृ ९३)

● वाग्धारा

अङ्ग्रेजी भाषामा प्रचलित 'इडियम'-को समानार्थी 'वाग्धारा', 'वाक्क्रीति', 'वाक्यपद्धति' जस्ता शब्दावली नेपाली साहित्यमा प्रचलित छन्। कोशले दिने अर्थभन्दा विशिष्ट लाक्षणिक अर्थ दिने काम

वाग्धाराले गर्छ। नेपाली भाषाका वाग्धारारहरू प्रायः क्रियामूलक देखिन्छन्। आज रमिता छ आलोच्य उपन्यासमा पाइने त्यस्ता क्रियामूलक वाग्धारारहरू यसप्रकार छन्- हात पसारु, मुख फोर्नु, घानमा पर्नु, रगत उम्लिनु, मुर्दा रड्नु, थिरबिर हुनु, कान रत्तिनु, चाम बाँध्नु, भाखा फेर्नु, चौपट हुनु, मुख हेर्नु, आँखा गाँड्नु, कुरा दुहुनु, गाँस रोकिनु, धक्का लाग्नु, आँखा लाउनु, मुड्की बाँध्नु, दाहा किट्नु, नाङ्गोझार पार्नु, नाक दुख्नु, भुतुक्क हुनु, अनुहार खस्नु, आगो हुनु, घर टाउके हुनु, देवाली हुनु, कछुवाजस्तो हुनु, आँसुले पखाल्नु, जिम्लिएर ज्युनु, बाँझी हुनु, परीक्षा लिनु, फेरो मार्नु, जुवा खेल्नु, आन्द्राभुँडी देख्नु, बाङ्गो कुरा गर्नु, गोजी चुहुने हुनु, डोकोमा दुध दुहुनु, आँखा साँगुरो हुनु, मन भुब्रो हुनु, खेलौना हुनु, छेपाराझैं रड्ग फेर्नु, चार सौ बीस हुनु, शिर पुच्छर नमिल्नु, पसिना आउनु, तिखो आँखा पार्नु, हात जोड्नु, अनुहार रातो पार्नु, एक जिउ हुनु, स्त्री लम्पट हुनु, बिरालो भएर बस्नु, गालामा हात राख्नु, दुधको झिँगा हुनु, हाँसको पोथी हुनु आदि।

५.२.७ लोक शब्दावली

इन्द्रबहादुर राईका उपन्यासमा लोकले प्रयोग गरेका भाषाको लय, बोलचालको हाउभाउले भौगोलिकता र वर्गीय चिनारी उद्घाटन गरेको मान्न सकिन्छ। पुष्कर पराजुलीले ‘लोकजीवनका जीवननिर्वाहको शैली, रीतिरिवाज, सामाजिक, धार्मिक मान्यता, भाषा आदिका आधारमा त्यसको संस्कृतिलाई परिभाषित गर्न सकिन्छ’^{३४} भनेका छन्। यस दृष्टिले आज रमिता छ उपन्यासमा प्रयुक्त निम्नलिखित लोक शब्दावलीले दार्जिलिङ-सिक्किमलगायत एकाध रूपमा नेपालको पूर्व-औद्योगिक नेपाली लोकजीवन र तिनको वर्गीय चिनारी प्रस्तुत गरेको छ। विशेष प्रकारका शब्दहरूका माध्यमबाट उपन्यासमा चित्रित लोकले आफ्नो आवेग तथा भावलाई व्यक्त गरेको पाइन्छ। त्यस्ता लोक शब्दावलीका प्रयोगमा भाषिक ध्वनि, वैयक्तिक आचरण, लोकविश्वास, भौगोलिक स्थितिलाई आधार बनाइएको छ, जुन निम्नलिखित प्रकारका छन्-

- ठेट वा झर्रा शब्द

प्रचलित ठेट वा झर्रा शब्दहरूको प्रयोगले आज रमिता छ उपन्यास नेपाली लोकजीवनको निकट पुग्न

^{३४} पुष्कर पराजुली, चियाकमानको जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन, पूर्ववत्, पृ ६०

सकेको छ। प्रस्तुत आलोच्य उपन्यासमा दैनिक प्रयोग गरिने नेपाली पुनरुक्ति शब्दहरूको एकाधिक प्रयोग गरिएको भेटिन्छ भने अनुकरण शब्दहरूको प्रयोग पर्याप्त पाइन्छ। नेपाली शब्द भण्डारलाई धनी तुल्याउने अनुकरण शब्द नेपाली भाषाको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। शिवकुमार राई नेपाली शब्द भण्डारलाई भाषाको मसला मान्छन्। भाषालाई तिक्रर, च्वाक्क पार्ने औ नेपाली जिब्रोको स्वाद यिनै विचित्र शब्दहरूको प्रयोगमा पाइन्छ भन्ने उनको धारणा छ।^{३५} अनुकरण शब्द ध्वन्यात्मक, सङ्केतात्मक, चित्रात्मक र अभिनयात्मक हुन्छन्। उपन्यासमा पाइने त्यस्ता विभिन्न ठेट वा झर्ना शब्दहरू यसप्रकार छन्-

ढिस्कना, दर्केझरी, डिच्च, खौलो, भकारी, पनेरो, झुत्रे, आन्द्राभुँडी, फूलबुट्टे, च्याक्से, जाँड, छेस्का, मनकडा, तीनकोरी, पौठेजोरी, माम्री, टक्कुड, ओठे, फाडफुगे, सिरिखुरी, सिन्का, धर्के, चोक्टा, कानेखबर, अगेना, भतेर, साँगुरो, बाँझी, नाम्ले, कर्के, खिरिलो, पाङ्दो, मुठो, हाहाकार, भुब्रो, नाङ्गोझार, थैली, भान्सा, झिल्का, जुम्सुङ्ग, कुनिउ, टाटो, घाँस-दाउरा, ध्वान्द्रो, गेडा, आँख्ले, स्वाङ्गे, पेवा, सिकटे, झुप्पे, थुँगा, नाङ्गो, खिल, ड्याड, सिक्रा, बुथुरो, सिरेटो, थाडरा, झिँजा, कोठेबारी, राँको, घुइँचो, बलौटे, बाङ्गो, चुल्लो, राईफाँडो, लर्को, खपटे, भार, मोसो, त्यान्द्रा, थोते, पाखा-पखेरो, डाको, डाँडी, चारपाटे, पाङ्गे, पोक्चे, धोक्रो, कप्टेरो, बेंड, पुङ्के, तोकमाड, म्याँचे, बलढेङ्ग्रा, कमेरो, कुलेसो, गोठ, आँगन, कुँडो, मुस्लो, कुर्कुच्चा, झाँक्री, गुजिल्लो, छेलोखेलो, गनगन, खित्खित्, ठिमठिम, छ्याप-छ्याप, कुँइक-कुँइक, खलड-खलड, फिलफिले, छँगछँग, गनाङ्गुनुड, पोकापोकी, ठुल्लुलो, सपनाफपना, टीकोटालो, बुढाखाँडा, रातविरात, लुगाफाटा, हाँगाबिँगा, खानापिना, बिहासिहा, तिरिमिरी, रनक्क, तुरुक्क, चिम्म, च्याप्प, सुटुक्क, मिलिक्क, लुरुक्क, पुलुक्क, लतक्कै, थपक्क, घन्याक्क, भुतुक्क, झल्याँस्स, पटक्क, जुरुक्क, खिस्स, लचक्कै, चस्स, गररर, ठस्स, हरर, तनक्क, कुप्रुक्क, गललल, मुसुमुसु, थ्याच्च आदि।

● नाता-सम्बन्ध बुझाउने शब्द

नेपाली लोकजीवनमा साइनोको सांस्कृतिक महत्त्व रहेको छ। त्यस्ता सांस्कृतिक महत्त्व बोक्ने नेपाली साइनोसूचक शब्दहरू आज रमिता छ उपन्यासमा पनि पाइन्छ, जस्तै- सालो, साली, आसेड, मामा, दाज्यु-भाउजू, सासू, ससुरा, नाति-नातिनी, बढीआमा, भेना, काका, काकी, मुमा, छोरी-ज्वाइँ, फुपा,

^{३५} शिवकुमार राई, सन् २०१९, 'अनुकरण शब्द', शिवकुमार राई ग्रन्थावली, खरसाड, शिवकुमार राई जन्म शतवार्षिक समारोह समिति, पृ १६९

बडाबाबु आदि।

- गालीबोधक शब्द

आलोच्य उपन्यासमा प्रायः पात्रहरू श्लील र भद्र हुनाले तिनीहरू अश्लील र अभद्र शब्दावलीको प्रयोग गर्दैनन्। यसो भए पनि उपन्यासको लोकले बोलचाल गर्दा ‘पाजी’, ‘भोसोडी’, ‘बेस्से’, ‘नाथे’, ‘नामर्द’, ‘भीरु’, ‘साला’ -जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ। पात्रले बोलेका त्यस्ता गालीबोधक वा अपमानसूचक संवाद निम्नप्रकार छन्-

- ‘त्यो मुजूर, देख्नुभो, कस्तो पाजी!’ (पृ १४)
- ‘भोसोडीले बर्बाद गरी त सक्यो। अब के?’ (पृ १४१)
- ‘सार्ने बेस्से आइमे.....बाबुनीले भनिन्।’ (पृ १४१)
- ‘नरनू-नरनू तँ, तेस्तो पाजीको लागि के रुन्छस्? तेस्तो नाथे पनि बाबु हो...’ (पृ १७२)
- ‘बाबुनीको शरीर देखेर सबैले मर्नेलाई भीरु र नामर्द भन्दै छन्।’ (पृ १७४)
- ‘के डर देखाउँछस्? डरपोक साला!! गुनिउ खोलेर फेटा लाइदिन्छु!!!’ (पृ २१३)

- किरिया हालेर कुरा गर्दा प्रयोग गरिने शब्द

इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ आलोच्य उपन्यासमा पनि उनका कथाका पात्रहरूसरह कुरा गर्दा किरिया हालेर कुरा गर्ने स्वभाव देखिन्छ, जस्तै- ‘गाईको मासु खाने...’ (पृ १५), ‘म उसकै नाममा यो जनम काटिदिन्छु। नरोई, नमरी, बाँचेर उसैलाई सम्झिरहने छु। मरदको वचना।’ (पृ १६३) ‘इज्जत र प्रतिष्ठा मलाई प्राणभन्दा प्यारो छ; परिवारभन्दा पनि प्यारो छ। म ऋण तिरै छोड्छु, चाहे मलाई नंगा फकीरनै हुनुपरोस्...’ (पृ १८३) आदि।

- पात्रको घरेलु नाम

लोकजीवनमा पुरेतले जुराएका नामको साटो घरेलु नामले बोलाउने चलन रहेको देख्न पाइन्छ भने कति लोकविश्वासका आधारमा देवीदेवताको नाम राख्ने गरिन्छ। आज रमिता छ उपन्यासमा पात्रहरूको नाम जात, पेसा, जन्मक्रम, शारीरिक रूप-रचना, चरित्र, लोकविश्वासका आधारमा राखिएको पाइन्छ।

जन्मक्रमका आधारमा नाम राख्दा जेठा, जेठा वाइबा, माहिली, कान्छी, बगम कान्छा भनेर राखेका पाइन्छन् त केही आफ्ना जातगोष्ठीका प्रचलित भाषामा राखिएका छन्- मैयाँ, पारड, डोमा, याङ्की, दोर्जे, निमा, ठेण्डु, किपा, लम्बा लामा, पासाङ्ला, शुनिया आदि। यसबाट दार्जिलिङका बोलचालको भाषा नेपाली भए पनि हरेक जातगोष्ठीले आफ्ना लुप्तप्रायः मातृभाषालाई यसरी जोगाएर राख्ने काम गरेको बुझिन्छ। कति पेसासँग सम्बन्धित नाम बाबुनी, हुकुमदास सरदार, काजी राखिएका छन्। यी नाम रखाइले पात्रहरूको आर्थिक स्तर बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ। ग्रामीण लोकजीवनमा पुरेतले जुराएका नामको साटो आफ्नै साथीसङ्गी, घरपरिवारले बोलाउने नाम राखिदिने गर्छन्। ल्वाङ्गफूल चियाकमानमा साथीहरूले राखिदिएको नाम हो भने सनमती, बिन्द्रा, दिव्या, वीरमान, सिरिलाल, मानप्रसाद आदि घरपरिवारले दिएका नामहरू हुन्। अधिकतर ग्रामीण र नागर दुवै नेपाली लोकजीवनमा शारीरिक रूप-रचना र पहिरनका आधारमा पनि व्यक्तिको नाम राख्ने प्रचलन छ। उपन्यासमा आँखले, जुँघे, चेस्मे आदि पात्रलाई लिन सकिन्छ। ग्रामीण लोकजीवनमा कसै कसैलाई हेप्ने, जिस्काउने प्रयोजनले नाम राख्ने गरिन्छ। यसै गरी उपन्यासमा एकजना पात्रलाई चित्रे भनी डाकिएको पाइन्छ। बोलाउँदा मुखसुकको सजिलाका लागि नामलाई छोट्याएर बोलाउने नेपालीमा धेरै चलन छ। यस्ता नाम भएका एकाध पात्रहरूमा एम के, के बी, एल बी, सी बी राई, एस के आदि रहेका छन्। कति अधिल्लो र पछिल्लो नामका अंशलाई हटाएर त्यसको साटोमा ए, उ जस्ता मात्रा जोडेर भैरवप्रसाद खवास > भैरे, कर्णवीर >कर्ने, फक्रुद्दीन > फक्रु, किस्ने, हर्के आदि राखिएको पाइन्छ। खत्रीका अनुसार गाउँघर वरिपरि व्यवहारमा नयाँ लोकप्रिय नाम चलाउने प्रचलन छ। छोराका लागि देवताहरू र छोरीका लागि देवी, पर्वत, नदी, पुल आदिका नामबाट नाम राखेको देखिन्छ।^{३६} उपन्यासमा पाइने त्यस्ता देवीदेवताका नाम भएका पात्र पात्राहरूमा रतन, जनक, सीता, यमुना, रवि, हरि, प्रेमकृष्ण, यमुना, विक्रम, भूदेव, कृष्णलाल, रामबहादुर, लखनराम, कर्णवीर, खगप्रसाद, नलधोज, पार्थिव, भक्तिमान आदि छन्। यसप्रकार उपन्यासका उक्त पात्रहरूको नाम रखाइले सामाजिक-सांस्कृतिक अवस्था र लोकआस्थालाई प्रकाश पारेको देखिन्छ।

● हास्य/चुट्किलाको प्रयोग

उपन्यासमा मनोरञ्जक वा घतलाग्दो हास्यको प्रयोग भएको पाइन्छ। यस्ता हास्य समय र स्थानका उपज

^{३६} प्रेमकुमार खत्री, नेपाली समाज र संस्कृति, पूर्ववत्, पृ १४३

रहेका छन्। उपन्यासमा हास्यको स्तर पात्रअनुकूल रहेको पाइन्छ। त्यस्ता हास्यको प्रयोग पात्रको संवाद शैलीमा देखा परेको छ-

- 'तौलिया- ठूलो दुई रुपियाँ, सानो एक रुपियाँ। त्यसभन्दा सानो दाम छैन किनभने त्यसभन्दा सानो तौलिया छैन। नयाँमा हेर्दा उसै-उसै दामी देखिन्छ। एक खेप धोएपछि...भन्नु हुँदैन। ससुराली लगेर बिर्सिराख्नु माया नलाग्ने। धोएर साली केटीले फर्काउने छैन।' (पृ २३)
- 'दुइ वर्ष दुखें म ज्यू, दुइ वर्ष तपाईंको केशहरू सब झरेर गयो। आधा पाटा शरीर यस्तरी दुख्ने तपाईंको लेत्नु पारेको जस्तो। चल्दा पनि दुख्ने। 'म मरेको छु' मानेर नचली, सास नफेरी, बस्दा मात्रै नदुख्ने। त्यसपछि तपाईंको जरो आयो, त्यसपछि तपाईंको चिया आयो...'
'के आयो?'
'चिया आयो।'
पछिल्लिर कपमा चिया लिएर दिव्या उभिरहेकी थिई।' (पृ १६४)
- '...दुइ! नानी वुइ!...तीन!... छेपारा छिन!!' (पृ २१२)
- 'मजाका गफ सुनायो। नाम पो मैले याद राख्नै सकिनँ। नाम के अरे? सोध्यो रविले।
'के. बी.' एम के ले मन नपरी-नपरी भन्यो।
'पूरा नाम?'
कोइलाको बोरा।' (पृ १४)
- 'मान्छेले जे खान्छ त्यही हुन्छ मात्रै होइन, जेको मासु खान्छ खानेको अनुहार पनि त्यसकै जस्तो हुन्छ भन्ने शर्माज्युको थेसिस छ। चिनियाँहरूको अनुहार सुँगुरको जस्तो हुन्छ, छेत्री-बाहुन बाख्रे अनुहारका, बंगालीहरू माछा जस्ता।' (पृ ३०)

● गोप्य शब्द

आलोच्य उपन्यासमा गोप्य शब्द खास पेसा वा वर्गमा सीमित राख्नका लागि प्रयोग गरिएको भए पनि यी शब्दको सम्बन्ध दार्जिलिङ भेकको सामाजिकतासँग सामञ्जस्य रहेको पाइन्छ। उपन्यासमा प्रयुक्त त्यस्ता गोप्य शब्दलाई उदाहरणका रूपमा राख्न सकिन्छ-

- 'माइलाको नेपाली आफ्नै छ। फुटबल हान्नलाई ऊ 'घोंच घोच' भन्दै कराउँछ। खानुलाई भन्छ 'बोकनु', कुमारले नानीको आमा बिहा गरेर नानीहरू सब ल्याउँदा 'खोंगीनै ल्याएछ!' भन्यो।' (पृ ६३)

- 'हिजोको तिब्बतको खबर हेन्यौ? हरिले रविलाई सोध्यो-‘गन्यो रातेहरूले गर्नु नगर्नु’ (पृ १५८)
- 'अलिअलि पढेकाहरू सब कवितै गर्ने मात्रै छ। अरूहरू जालझेलमा लागेका छन्-छन् दिनराता बाँकी पढेकाहरू पतलूनमा पस्दै छन्' (पृ ५२४)
- 'हरि भूदेवको माइक त हो।' (पृ १३४)

● थेगो

थेगो बिनाअर्थ प्रयोग गरिने शब्द हो तापनि लोकजीवनमा थेगोको विशिष्ट महत्त्व रहेको हुन्छ। नेपाली लोकगीतमा ख्याली भाका र झ्याउरे भाका थेगो हालेर गाउने गरिन्छ। राईका आलोच्य उपन्यासमा बोलचाल गर्दा पात्रले 'ख्याल', 'तपाईंको', 'बाली', 'कि', 'हजुर', 'जी' -जस्ता थेगो प्रयोग गरेका छन्। उपन्यासमा पाइने त्यस्ता थेगो यसप्रकार छन्-

- 'बेनीमेलामा राडी पाखी ख्याल सस्-सस्ता पाइन्छन्।' (पृ २१)
- 'आसाम छन्, दरंगमा। म तपाईंको हिज फर्केको, इलाम जाँदै छु, 'आफ्नो घर तपाईंको।' (पृ १८३)
- 'आज बाँचेर बाली गयो। माइलाले टिप्पणी गन्यो।' (पृ ६३)
- 'यस्तो मान्छे कि ता राजा हुन्छ अरे कि साधु।' (पृ १८)
- 'कैले नगएर हुन्थ्यो हजुर!' (पृ २१)
- 'यस्तो चडेर हाँकसँग बोल्छ जी!' (पृ ३३)

● स्थाननाम

स्थाननामले लोक-संस्कृतिको अभिव्यक्ति दिएको हुन्छ। स्थाननाम कुनै पनि स्थानको मौलिक परिचय गराउन प्रयोग हुने शब्द हो। यसैले हर्कबहादुर शाही लेख्छन्- "कुनै पनि क्षेत्रको पृथकत्व बोधका लागि त्यस स्थानको नामकरण आवश्यक हुन्छ। नामले नै त्यसको पहिचान गर्न सहयोग गरेको हुन्छ। यो एक सांस्कृतिक आवश्यकता, इतिहास र मानव सभ्यताको एक महत्त्वपूर्ण सोपान हो।"^{३७} वासुदेवशरण अग्रवालले स्थाननामको नामकरण धार्मिक, राजनीतिक, सामाजिक, प्राकृतिक र वैयक्तिक आधारमा हुने कुरा उल्लेख

^{३७} हर्कबहादुर शाही, सन् २०१८, 'कर्णाली प्रदेशका स्थाननाम', मोहन पी दाहाल र अन्य (सम्पा), नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष १४, अङ्क १५, रजिस्ट्रार, उ ब वि, पृ ६८

गरेका छन्। आलोच्य उपन्यासमा धार्मिक, भौगोलिक, सामाजिक स्थाननामहरूले विशेष दार्जिलिङ-सिक्किम हिमाली क्षेत्रका लोक-सांस्कृतिक विविधतालाई प्रस्तुत गरेको छ। उपन्यासमा प्रयुक्त ती नामहरू यसप्रकार छन्- सिञ्चेल, निम्कीडाँडा, ढाढगाउँ, आलुबारी, हरिदासहट्टा, पेमलिङ, गीत खोला, गोरुबथान, लेबुङ गोलटार, सुकुना, खरसाङ, कागझोडा, घुम, दार्जिलिङ, मालरोढ, बाघडुग्रा, नामसालिङ, मूलपानी, चौरस्ता, पेदोङ, मिलिङ कमान, रकभिल, मेलाटार, बाहुनबस्ती, कोल्बुङ, चोकबजार, पङ्खाबारी, अम्बटे, कुमाई, लोले, गितडबलिङ, बियोङ, सिंहमारी, दोरोगा बजार, डाली, चाँदमारी, खलासीधुरा, बतासे-डाँडा, महाकाल डाँडा, पोख्रेबुङ, सिङला, सिङताम, तकभर, पेशोक, पत्ताबुङ, तकदा, पासिटाङ, अम्बेक, ठुटे बाजार, चुडथुङ, कैयाँलाइन, दर्जीलाइन, सरापी लाइन, गीतखोला, सिक्किम, गान्तोक आदि। यी स्थाननामहरूले दार्जिलिङ-सिक्किम क्षेत्रका मिश्रित संस्कृतिका इतिहासका साथै विभिन्न सम्प्रदायसित सम्बन्धित भिन्नाभिन्नै संस्कृति, सभ्यता, भाषा, धर्म आदिका परिचयसमेत दिएको छ।

५.३ 'आज रमिता छ' उपन्यासमा पाइने भौतिक लोक-संस्कृतिको विश्लेषण

५.३.१ परम्परागत भाँडाकुँडा र घरेलु सरसामान

धातु, काठ, बाँस, हरियो पात र माटो आदिवारा बनाइएका परम्परागत भाँडाकुँडा र घरेलु सरसामानको उल्लेख आलोच्य उपन्यासमा पाइन्छ। भाँडाकुँडाको सम्बन्ध लोकजीवनको मूल्य मान्यतासँग पनि रहेको हुन्छ र यसको प्रयोगमा संस्कृतिको अभिव्यक्ति हुन्छ भन्ने जानकारी उपन्यासमा जनकको ससुरा धर्मप्रसाद आउँदा त्यहाँ प्रयोग गरिएका जातीय भाँडाकुँडाको विवरण तलका वाक्यमा यसरी प्रस्तुत छ-

‘घरमा चोखीनीतिको शासन चलेको छ। दैनिक स्नान, नित्यको पूजापाठ! तामा, काँस र पित्तले भाँडा-कुँडाहरूको शुभदिन र पालो आएको छ। पुराना कलस, चुटुवा, आमखोरा र झर्के थालहरूको चम्काइ र बजाइ घरमा मच्चिएको छ। शुद्ध खारेको घिउ चलेको छ। जनकमान योज्जनलाई आफ्नै घरमा आफूलाई बिरानो लाग्छ।’ (पृ ४०)

उपर्युक्त विवरणमा तामा, काँस र पित्तले कलश, आमखोरा र झर्के थालले नेपाली सांस्कृतिक परिवेश, जातिको रहनसहन र सुरुचिलाई समेत झल्काएको छ। उपन्यासमा प्रयुक्त हर्पे, लोटा, माना, नेपाली बटुको, मग, गाग्रीले पनि परम्परागत नेपाली संस्कृति झल्काएको छ। उपन्यासमा प्रयुक्त चोया, हरियो पात, काठ, ऊन, टिन आदिवारा निर्मित डोको, नाम्लो, राडी, पिरा, मुढा, नाङ्ग्लो, बाकस, खोन्द्रे, टपरी, बेतको बेन्च इत्यादि सामग्रीले लोकजीवन प्रकृतिसँगको सम्पर्कमा रहेको अवगत गराउँछ। यी परम्परागत भाँडाकुँडा र घरेलु सरसामानहरूले दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवनको जातीय संस्कृतिको चिनारी दिएको छ।

५.३.२ परम्परागत घर-भवन

ग्राम्य गाउँघरको बाहिरी भित्तामा लगाइने हरियो, रातो, कमेरो माटो आदिले लिप्ने, सजाउने एवम् घर निर्माण गर्ने शैली उपन्यासमा प्रस्तुत छ। तक्रभर चियाकमानको मामलामा पर्ने पाँच जना श्रमिकलाई कम्पनीले पठाएको नोटिसको कुरा बुझ्न भनी रवि र हरि गाउँ जाँदा रातो कमेरो माटोले लिपेका ग्रामीण घरहरूको वर्णन गरिएको छ। त्यसमा ल्वाङ्फूलको कमेरो माटोले लिपेको घरको कलात्मक शैलीको वर्णन यसप्रकार छ-

‘घर ठूलो थियो। चारैपट्टि कमेरो माटोले लिपेको छ। मालिक वर्गले बनाइदिएकोमा काठपात थपेर घर

ठूलो र राम्रो बनाएको रहेछ। अघिल्लिर आँगनमुनि गोठमा गाईहरू कराएर कुँडो पिना माग्दै थिए। टाटूनूमाथिनै चढेर बाख्राले घाँस किल्चीमिल्ची पादै थियो। दैलोको दुवै पाखामा फूल राख्ने ताक बनाएर टिनका गमलाहरूभरि गोदावरीका अग्लाअग्ला मुना, अजम्मरी र इन्द्रकमलका बोटहरू राखिएका रहेछन्। तख्तादेखि मुनि खसेर भूँमा सयपत्रीका बिरुवाहरू उम्रेका थिए। घरमास्तिर भीमसेन-पाती र द्वारेफूलका ठूलठूला झ्याडहरू कुलेसोमा ढल्केका थिए।’ (पृ १८८)

उपर्युक्त विवरणमा कमान-बस्तीका नेपाली ढाँचाको सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण पाइन्छ। यसै गरी दार्जिलिङ सदर वरिपरिका विभिन्न काठका सा-साना राता, हरिया रङ्गीबिरङ्गी सजावटका वर्णित घरहरूले पनि लोक कलाशिल्पलाई प्रस्तुति दिएको छ। वास्तु शिल्पमा सिक्किम-दार्जिलिङभन्दा भिन्न रहेको आभास उपन्यासले दिएको छ। छप्परमा हरियो रङ्ग लाएको चारपाँचवटा ठिकठिकैका झ्याल भएका निर्माणाधीन नामग्येलको काठको दुईतले घरको प्रसङ्गमा पाइने वास्तु प्रविधिले तत्कालीन सिक्किमका तिब्बती ढाँचाको छप्पर भएको र छप्परमा हरियो रङ लगाउने पाल्देन थेन्दुप नामग्येल राजाका पालाको घर निर्माणकलाको सांस्कृतिक चिनारी उपन्यासले गराएको छ। उपर्युक्त प्रसङ्गमा उद्धृत गरिएका परम्परागत घर-भवन, गोठ आदि वास्तुकलाअन्तर्गत पर्छन्।

५.३.३ वेशभूषा, गरगहना र शृङ्गार प्रसाधन

क्षेत्रीय वस्त्राभूषणका विविधताले कतै न कतै साहित्यकारलाई अवश्य आकर्षित गरेकै हुन्छ। जसको आकर्षणदेखि साहित्यकार इन्द्रबहादुर राई पनि अक्षुण्ण छैनन्। अतः कस्तो वेशभूषा, गरगहना र शृङ्गार कसरी उपभोग गर्ने भन्ने सन्दर्भमा आलोच्य उपन्यासमा नेपाली लोक-संस्कृतिलाई प्रस्तुति दिने परम्परित वेशभूषा, गरगहना र पहिरनको चित्रण भएको देखिन्छ। एकातिर पात्रले पहिरेका वेशभूषा र गरगहनाले जातीय लोक-संस्कृतिका साथै दार्जिलिङको मिश्रित संस्कृतिको आधुनिक विकासलाई मूर्त्याएको छ भने अर्कातिर शृङ्गार प्रसाधनले पात्रको रूपरोगन, केशविन्यासबारे बुझाएको छ। जनककी आमाले लाइराखेको चेप्टे सुन (पृ ४) र रातो कोठे हाइलण्डर साल; (पृ ४) सीताले लगाउने गरेकी सुती वा भायलको सारी, ढाका, इलामे लाछा, चुरा; (पृ ८) वीरमानले पहिरेको दौरा-सुराल; (पृ १६) शमशेरले लाएको नैनक्लाठको सेतो सुरुवाल कमेजमाथि कालो शेरवानी; (पृ २२) एम के -को निलो सुट र चुच्चे जुत्ता; (पृ ३६) रविले लगाएको पहेंलो ऊनीको बनियान र फुस्रो रातो वर्सिटेडको पतलुन; (पृ ४२) दिव्याको अस्मानी रङ्गको

कुर्ता सलवार र सेन्डल; (पृ ४२) जनकले लगाएको खरानी रङ्गको मुलायम गलबन र काठे ट्विडको तीनटाँके कोट; (पृ ४८) यमुनाले पहिरेको गुलाफी लामो पाङ्दो बक्खु, हरियो पातलो रेशमी ब्लाउज र पहेंलो स्वेटर; (पृ ६२), मुजेत्रोले शिर ढाकेका आइमाईहरू (पृ १२१), रेशमी कुर्ता-गरला र गुलाफी दुपट्टा (पृ १२३), कोट, पतलुन लगाएको नामग्येल (पृ १४०), नेपाली टोपी, अस्कोट लगाउने बाहुन (पृ १५३), छिरबिरे चौबन्दी र च्याप्टो बाइ लगाएकी भोटेनी (पृ १३४) वीरमानकी छोरी सानीले यत्नसँग राखेकी आमाको चिनो चुरा, पोते, कल्ली, गुन्यु; (पृ १६३) सिन्दुरको गोलो सानो टिका टप लगाएका बाबुनी; (पृ १६९) रातो फुर्कावाल कालो गोलो टोपी लगाउने पुलिस (पृ २१०) आदि उपन्यासमा पाइने विशेष दैनिक र विशेष अवसरमा लगाइने वेशभूषा, विभिन्न उमेर र अवसरमा प्रयोग गरिने गरगहना र शृङ्गार हुन् । वेशभूषाका माध्यमले उपन्यासमा नेपाली लोकजीवनको रहनसहन र अवस्थाको प्रस्तुति दिएको छ। उपन्यासमा पात्रको वेशभूषा र पहिरने तरिकामा पाइने विशेषताले लोक-संस्कृति विशिष्ट वर्गको संस्कृतिभन्दा भिन्न हो भन्ने आधार दिएको छ।

पहिरनको सजधजले मानिसको मनोविज्ञान र जीवनशैलीलाई मात्र होइन मानिसको उमेर र शारीरिक संरचनालाई समेत प्रकाश पादछ त्यसैले शृङ्गार र वेशभूषाले संस्कृति र व्यक्तिलाई निखार ल्याउँछ भन्ने कुरा उपन्यासमा इशावेलले पहिरेको वेशभूषासम्बन्धी विवरणमा पाइन्छ। त्यस्तै पात्रहरूको वेशभूषा, शृङ्गार, पहिरने ढरामा कथकको ध्यान पुगेको देखिन्छ किनभने ‘स्त्री जातिको आभूषणको सुन्दरतालाई साहित्यकारले आफ्नो कथ्यको केन्द्रबिन्दुमा राख्ने गर्छन्’^{३८} भनी उमाशंकर यादव लेख्छन्। उदाहरणार्थ,

‘सीता सूती वा भायलको बाहेक अरू सारी कहिल्यै लाउँदिनन्। गोलो मुहुडाकी, असाध्य गोरी, सीताले सपक्क सम्प्याएर इलामे लाछाले कोरेको केशको मध्यभाजकमा रक्तरातो सिन्दूरले जुन सौन्दर्य दिएको छ कुनै शृङ्गारले दिन नसक्ला।’ (पृ ८)

उपर्युक्त विवरणमा पात्राको रूपरोगन र केशविन्यास पद्धतिबारे थाहा पाउन सकिन्छ। उक्त वेशभूषालगायत शृङ्गार प्रसाधनमा ठाउँविशेष जलवायु र धार्मिक संस्कृतिको प्रभाव र छाप परेको देखिन्छ। प्रत्येक समाजको आफ्नै सामाजिक र भौगोलिक परिस्थिति र आवश्यकता हुने हुनाले त्यस्तै आवश्यकता र सिको गरी नयाँ संस्कृतिलाई पछ्याएर लोकले आफ्नो विशिष्ट संस्कृति निर्माण गरिरहेको हुन्छ। उपन्यासमा

^{३८} उमाशंकर यादव, रीतिमुक्त काव्यधारा में अभिव्यक्त लोक-संस्कृति, पूर्ववत्, पृ १-४३

दार्जिलिङको समाजमा पनि यस्तै एउटा नयाँ लोक-संस्कृतिको समावेश भइरहेको आभास पाइन्छ- ‘हामी इस्टायल गर्छौं अरे! हामी...हामी सारी, सूट लाउँछौं अरे, हामी दार्जिलिङेहरू क्रिस्तान भइसक्यौं अरे... हामी...’ (पृ ११३) समग्रमा दार्जिलिङमा जातीय (नेपाली), राष्ट्रिय (भारतीय), प्रतिवेशी-प्रान्तीय (तिब्बती र सिक्किमेली) र अन्तर्राष्ट्रिय (पश्चिमेली) वेशभूषाको प्रचलन रहेको उपन्यासले प्रस्तुत गरेको छ। जातीय वेशभूषामा सजिएको पात्र सङ्ख्या उपन्यासमा न्यून पाइन्छन्। धेरैजसो पुरुष पात्रहरू आधुनिक पोसाकमा चिनिने प्यान्ट, कोट, सर्ट, शेरवानी र स्त्री पात्रा सारी र ब्लाउजमा टाँठिएका पाइन्छ। ब्रिटिश साम्राज्यवादपछिको देशी उपनिवेशवादी भारतीय पृष्ठभूमि बनाएर आलोच्य उपन्यास लेखिएका हुनाले बेलायती संस्कृति र भारतीय संस्कृतिको प्रभाव परेको मान्न सकिन्छ।

५.३.४ लोकवाद्य वादन

रामशरण दर्नालले नेपाली लोकबाजाको सङ्ख्या अस्सी थान (थरी) पुगेको जानकारी दिएका छन्।^{३९} त्यस्ता बाजाहरूलाई ताल बाजा, पिटेर बजाइने घनबाजा, नक्खी बाजा, फुकेर बजाइने शुषिर बाजा र गजको सहायताले रेटेर बजाइने बाजा गरी पाँच भागमा बाँड्न सकिन्छ। उपन्यासमा कस्ता लोकबाजाहरू कुन अवसर र माङ्गलिक कार्यहरूमा बजाइन्छन् भन्ने लोक-सांस्कृतिक अभिव्यक्ति तल दिएका विवरणमा पाइएको छ। यसैले नेपाली लोक-संस्कृतिमा बाजाहरूको विशेष सम्बन्ध छ भन्ने बुझिएको छ। विभिन्न संस्कार गर्दा लोकबाजाहरू बजाउने गर्छन्। उपन्यासमा रत्नबहादुर बुढाको बिहेबारी बाजागाजासहित सम्पन्न गरिएको निम्न उदाहरणले दिएको छ-

‘अचेलको बिहा के बिहा छयाः। दश रूपेको माइक धुरीमा झुन्डायो, रातभरि ट्याँ ट्याँ बजायो... बुढाबुढी आफ्नो बिहा भुल्दैन्। फागुनको सोह्र दिन जाँदा आजको एकतीस वर्षअघि उनीहरूको मागी-बिहा भएको थियो, झैंझैंती नौमती बाजासँग जन्ती लगेर। घरमाथि फलैँचामा काँसे दर्जीको दलले नरसिंह फुकेर बिहाको शुभ सन्ध्या जगाएको थियो।’ (पृ ७७)

उपर्युक्त विवरणमा बाजागाजाको सम्बन्ध संस्कृतिसँग मात्र नभएर बाजागाजा र यसको उपयोगिताले हाम्रो जातिमा जातपात छुट्याउने आधार पनि निश्चित गर्न सहयोग गरेको छ। प्रसङ्गानुसार उपन्यासमा विभिन्न

^{३९} रामशरण दर्नाल, वि सं २०३५, ‘नेपाली लोक-बाजा’, तुलसी दिवस (संयोजक), नेपाली लोक-संस्कृति-संगोष्ठी, काठमाडौं, ने रा प्र प्र, पृ ७६

सन्दर्भमा नौमती, नगरा, झ्याम्टा र मुरली -जस्ता लोकबाजाहरू बजाइएको चित्रण पाइएको हुँदा ती बाजाहरूका परिचयलाई प्रकाश पार्न यहाँ आवश्यक ठानिएको छ, जसमा नौमती देवमन्दिरकै प्राचीन वाद्यहरूबाट निर्माण भएको परम्परागत वाद्ययन्त्र हो। रामशरण दर्नालका अनुसार नौमती बाजामा सहनै दमाहा, थपेर नरसिङ्गा र कर्णालसहित नौमतीबाजा समूह निर्माण भएको हो।^{४०} यी बाजा बिहेबारीमा, जात्रा, मेला, विभिन्न पर्व र धार्मिक अवसरहरूमा बजाइने नेपालीहरूको प्रसिद्ध वाद्ययन्त्र हो।

नगराको स्थान दमाहाले लिएको हो। दमाहा नै देवस्थान र मठमन्दिरहरूमा पुगेपछि नगरा हुन्छ भनी रामशरण दर्नाल भन्छन्।^{४१} झ्याम्टा वा झ्याली काँसको धातुले बनाइएको गोलो आकारप्रकार भएको तिक्रर आवाज निस्कने दुई फग्लेटोलाई ठोक्काएर बजाइने बाजा हो। निगालो बाँसद्वारा बनाइने तेस्रो पारेर औँला चाली विभिन्न स्वरमा मुखको श्वासले फुकेर बजाइने बाजालाई मुरली भनिन्छ। मधुर धुन निस्कने हुनाले यस बाजालाई मुरली भनिएको हो। मुरलीबाजालाई लोकजीवनमा भगवान् कृष्णको बाजा भन्ने गरिन्छ। सनही विवाह, व्रतबन्ध -जस्ता मङ्गलकार्य वा शुभ मुहूर्तमा मुखले फुकेर बजाइने सातवटा प्वाल भएको पञ्चैबाजा वा नौमती बाजाको मुख्य स्वरबाजा हो। उपन्यासमा उल्लिखित ती बाजाहरू ताल बाजा, पिटेर बजाइने बाजा, फुकेर बजाइने बाजा र रेटेर बजाइने बाजाहरू हुन्।

५.३.५ खानपान वा परिकार

खानपान वा परिकारका विविध सन्दर्भबाट नेपाली लोकजीवनको ढाँचाकाँचा साथै सुरुचि उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ। उपन्यासमा खानपानको माध्यमले दार्जिलिङको समाज-सांस्कृतिक कुरा अवगत भएको छ। खाने र पिउने क्रियाका साथै पात्रले बहन गर्ने समाजको आर्थिक ढाँचा र राजकीय रहनसहनको शैलीले उक्त कुरा थाहा पाउन सकिन्छ-

‘होचो किनार भएको ठूलो च्याप्टो थालमा चार-पाँच प्रकारको सब्जीको तरकारीसँग मसिनो ताजा चामलको भात अनेकपटक थप्दै खाएपछि धर्मप्रसाद अन्तमा घिउ, पाकेको केरा र चिनीसँग मुछेर फेरि एक चोइली भात खानुहुन्छ।...यो आर्य खाद्यको नेपाली रूप हो। अंग्रेजले अन्तमा पुडिङ खाएको,

^{४०} रामशरण दर्नाल, वि सं २०६६, ‘बडादसैंको राग मालश्री’, श्रीओम श्रेष्ठ र अन्य (सम्पा), मधुपर्क, वर्ष ४२, अङ्क ५, पूर्णाङ्क ४८४, काठमाडौं, गोरखापत्र संस्थान, पृ ५

^{४१} रामशरण दर्नाल, नेपाली लोकबाजा, पूर्ववत्, पृ ८५

बंगालीहरूले रसगोला खाएको थै हो।' (पृ ४०)

उपर्युक्त विवरणमा आर्य, नेवारी, अङ्ग्रेजी र बङ्गाली जातिका एकमुष्ट संस्कृति प्रस्तुत भएको पाइन्छ। साथै आर्थिक दृष्टिले पात्र उच्च घरानको हो भन्ने बुझिन्छ। उपन्यासको उत्तरार्द्धमा चियाकमानको वर्णन छ तर श्रमजीवीहरूको रहनसहन र तिनीहरूका सुरुचिलाई प्रतिविम्बित पार्ने लुवाइखुवाइ बारेमा विवरण भएको पाइँदैन। खानपानको माध्यमले पनि प्रस्तुत उपन्यासलाई दार्जिलिङको मध्यवित्त लोकजीवनमा आधारित उपन्यास हो भन्ने अवकास दिएको छ।

खानपान र पेयपदार्थले प्रत्येक गोष्ठीका आ-आफ्नो धार्मिक र सांस्कृतिक विशेषतालाई प्रकाश पार्दछ, जसको एकांश ल्होसारमा खापस्यो बनाएको प्रसङ्गले दिन्छ। ल्होसार तिब्बती पात्रोअनुसार नयाँ वर्षको पहिलो दिन महायानी बौद्ध धर्माबलम्बीहरूले मनाउने पर्व हो। यसलाई मञ्जुश्री ज्योतिषपरम्परा अनुसार अग्नि वृषभमा मानिने २८३३ वर्ष अघिदेखि मानिएको संवत् भनिएको छ। यस पर्वमा मैदा, नुन, चिनी, तेल आदि मिलाएर बनाएको खापस्यो देवतालाई चढाएर आफू पनि खाने गर्छन्। विशेष पर्वमा यस्तो खाद्यान्न बनाउने हुनाले खानपानको सम्बन्ध सांस्कृतिक अवसरसँग रहेको हुन्छ भन्ने देखिन्छ।

पेयपदार्थ र खानपानमा पनि लैङ्गिक विभेद हुन्छ। उपन्यासमा मद्यपान गर्नु लोमनेमान्छेको पुरुषार्थ हो भन्ने एम के -को यस भनाइले पुष्टि दिएको छ- 'छोरा मान्छेको तीन दोष हुन्छ- जूवा खेल्नु, स्त्रैण हुनु, मद खानु। यी तीनमा एक न एक दोष हरेक पुरुषमा हुन्छ, हुनुपर्छ।' (पृ ३६)

खाना पेट भराउन खाइन्छ भने आँत तुष्टि गराउन विभिन्न अम्मल खाने गरिन्छ। उपन्यासमा सीताको कुङ्की सुपारी खाने आचरण; (पृ ३०) एम के -को रक्सी खाने कुलत (पृ १०४) लाई लिन सकिन्छ। लत राम्रो नराम्रो दुवै किसिमका हुन्छन् र राम्रो लत मानिसले लिनुपर्छ भन्ने सुझाउ उपन्यासमा जनकले सीतालाई भनेको भनाइमा यसरी अभिव्यक्त भएको छ- 'राम्रो आदत लिने गर्नु राम्रो आदत बिहारी नोकर जस्तो उपयोगी हुन्छ; नराम्रो आदत बंगाली मालिक जस्तो दुष्कर।' (पृ ३०) यसरी सीताको सुपारी खाने 'कुआदत' छुट्याउन गरिएको जनकको उपर्युक्त भनाइमा देशी उपनिवेशवादी दृष्टिकोणप्रति व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ। भौगोलिकता र रहनसहनले संस्कृतिमा पनि प्रभाव पारेको हुन्छ। यसको एकांश दार्जिलिङमा भान्सा कुर्ने चलन छैन भन्ने उपन्यासमा जनक र सीताको परस्पर संवादबाट थाहा पाइन्छ।

जनक, एम के, बाबुनी, अमृता, शुकनाथ बाजे, पासाङ्ला, डोमा, कान्छी सबै उपन्यासका सामिष पात्रहरू हुन्, जसले तामसी आहार गर्छन्। उपन्यासमा पात्रहरूले उपभोग गरेका नेपाली परिकारहरू

यसप्रकार छन्- अमलाको अचार, गोरुको मासु, फर्सीको मुन्टा, इस्कुसको जरा, उसिनेको भटमास, चिउरा आदि। दाल, भात, रोटी, परेटा, सागसब्जी दिनहुँको खानपान नै पात्रहरूले गरेका भए पनि 'वर्तमान दार्जिलिङमा अति प्रचलित खाना मोमो, थुक्पा, छौछौ नै आहार गरेका भेटिन्छन्। जे खाइन्छ र जे प्रचलनमा हुन्छ त्यो आफ्नो हुने अनि त्यही संस्कृति बन्छ'^{४२} भन्ने सत्यता उपन्यासमा पनि देखिन्छ। पासाङलाको फाक्सा (सुँगुरको मासु) को मोमो, छौछौ, थुक्पा, छयाङ हाम्रो सांस्कृतिक आहार बनिसकेको कुरो नकार्न सकिँदैन। यीबाहेक केरा, आइफल, सिङ्गडा, निम्की, चाना, भुजा, दालमुठ, कफी, चिया, दुध, घिउ, पान, जाँडरक्सी, थ्रि एक्स, हेवार्ड (रक्सी?), भाँगको लड्डु, सुपारी, सिग्रेट, आलु, मुरैको डल्ला, बनरोटी, रसगोला, पुडिङ, लेटिकेली आदि आहारा गरेका पाइन्छन्। यी सबै खानपान-परिकार तथा पेयपदार्थ पाककलाअन्तर्गत पर्छन्।

५.३.६ घरेलु जडीबुटी

आज रमिता छ उपन्यासमा उद्धृत घरेलु जडीबुटीको प्रसङ्ग जीविकोपार्जनमूलक अमूर्त लोक-संस्कृतिअन्तर्गत पर्छ। उपन्यासमा घरेलु उपचारपद्धतिको विवरण उल्लेख भएको पाइँदैन। तापनि दार्जिलिङ क्षेत्र जीविकोपार्जनका दृष्टिले विभिन्न जडीबुटीहरूका उद्भिद् हुने उर्वर ठाउँ रहेको जानकारी भने उपन्यासले दिएको छ। उपन्यासको आरम्भमै कोइला, आलु, टिन र चिराइतोको भारी बोकेर ओरालो सिलगडी झरेको ट्रकको प्रसङ्गमा 'चिरोटो' शब्दको उल्लेखले दार्जिलिङमा चिराइतोको फसल हुन्छ भन्ने थाहा दिन्छ। चिराइतो १.४ मिटरसम्म अग्लो, असाध्य तीतो स्वाद हुने औषधीका रूपमा प्रयोग गरिने बुट्यान हो। समुद्र सतहदेखि लगभग १२०० मिटरदेखि ३००० मिटरको उचाइमा यो उद्भिद् हुने गर्छ। धनहाड सुब्बाले दिएको जानकारी अनुसार यसको खोपी कुटेर त्यसको रस औलो ज्वरो, रगत शुद्ध गर्न, एसिडिटी तथा दम रोगीलाई खुवाउने गरिन्छ।^{४३} उपन्यासमा सिमकुना कमानको प्रसङ्ग पनि आएको छ। सिमकुनाबाट अनेक आधुनिक औषधिहरू निर्माण गरिन्छन्। यसैले दार्जिलिङ चियाखेतीका लागि मात्र नभई त्यस्ता औषधि खेतीका लागि पनि स्वास्थ्यकर र उर्वर ठाउँ छ भन्ने उपन्यासद्वारा जान्न सकिन्छ।

^{४२} राधा शर्मा, नेपाली लोकवार्ता, भाग ८, पूर्ववत्, पृ ४६२

^{४३} धनहाड सुब्बा, वि सं २०७४, लिम्बु लोकवार्ता, श्रीमती हाङ्मा लाबुङ र अन्य, पृ ३३६

५.३.७ यातायातका साधन

गोरुगाडा, रेलगाडी, ३७६१ नम्बरको रातो ट्रक, अस्टिन कार, मैला ओसारपसार गर्ने टटमैलको धिर्लिङ, बिहेमा बेहुली बोक्ने डोली, रिक्सा, जिप, ल्यान्डरोभर उपन्यासमा पाइने आधुनिक र परम्परित यातायातका साधनहरू हुन्। कुमार प्रधानका अनुसार सर्वप्रथम सन् १८३९ डा ए क्याम्पबेल दार्जिलिङका शासक भएर आएपछि यस क्षेत्रको विकास हुनथालेको जानकारी भेटिन्छ। दार्जिलिङको सुरक्षा र बाटोघाटो मरम्मतका निम्ति त्यससमय Sebundy Sppers नामक कार्य बल गठन भएको इतिहास छ^{४४} यसो भए पनि उपन्यासको चित्रित पात्रहरूले बेहुलीलाई डोलीमा लिएर फर्केको र गोरुगाडी चलाएको प्रसङ्गबाट जनसाधारणको यातायातका साधन डोली र गोरुगाडी नै प्रमुख थिए भन्ने बुझिन्छ। डोलीमा बेहुलीलाई चढाएर दुईतिरबाट मानिसद्वारा बोकिने चलन, डाँडीमा अड्याइएको, झोलुङ्गो जस्तो र सुत्न हुने डोली एक किसिमको लोक स्तरको सवारी हो। बेहुलीलाई डोलीमा बोक्ने परम्पराले डोलीको सम्बन्ध नेपाली संस्कृतिसँग रहेको देखिन्छ। यसै गरी पात्रहरूले विभिन्न किसिमका यातायातका साधन उपभोग गरेको देखिन्छ। अतः त्यससमय 'दार्जिलिङ सहर धेरै स्वच्छ, सौम्य र प्रकृतिको वास भएको ठाउँ थियो। यहाँका बाटा-घाटाहरू सफा थिए। त्यसबेला रातापिरा भोटेहरूले रिक्सा तान्ने काम गर्थे'^{४५} भन्ने राजनारायण प्रधानले पनि उल्लेख गरेका छन्।

---

^{४४} कुमार प्रधान, सन् २००५, दार्जिलिङमा नेपाली जाति र जनजातीय चिनारीका नयाँ अडानहरू, ललितपुर, सोसल साइन्स बहाः, पृ ७-८

^{४५} राजनारायण प्रधान, एउटा आइतबार यसरी बित्यो, पूर्ववत्, पृ २५

५.४ 'आज रमिता छ' उपन्यासमा पाइने प्रदर्शनात्मक लोक-संस्कृतिको विश्लेषण

५.४.१ धार्मिक-सांस्कृतिक उत्सव

इन्द्रबहादुर राई भन्छन्- “दार्जिलिङको जीवनपद्धति दार्जिलिङ पर्वतीय क्षेत्र भएकाले, यहाँ सबै जातका नेपालीहरूसँगै मिलेर बसोवास गरेकाले र बङ्गालको प्रशासनिक भाग भएकाले दार्जिलिङ कतिपय विशेषताले बनेको छ।”^{४६} यही विशेषताले गर्दा दार्जिलिङको लोकजीवनमा केही भिन्नता रहेको छ। नेपालीहरू तेत्तीस कोटि देवीदेवता र वर्षको बाह्र महिना विभिन्न मिथकीय, अनुश्रुतिमूलक, सामाजिक र वर्गीय पर्वोत्सव पालन गर्ने धार्मिक र सांस्कृतिक जाति हो। दसैं, तिहार, माघे सग्राँती, क्रिस्मस्, ल्होसार, इद, बख्रित, सुब्रात, होली आदि विभिन्न धार्मिक चाडपर्व दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवनले मानिल्याएको उपन्यासमा उल्लेख पाइन्छ। उदाहरणार्थ, सुब्रात, इद, बख्रित इस्लामी चाड मनाएको; (पृ २९) होली पर्वमा संवत् जलाएको; (पृ ३२) ल्होसार पर्व मानेको; (पृ १३८) दसैंमा मार हानेको; (पृ २६) अक्षय तृतीयाको दिन भोज खाएको र टीकाको दिन भुइँमा फूलबुट्टा हानेको; (पृ ४०) माघे सग्राँतीमा खसी काटी खाएको; (पृ ११) क्रिस्मस् मनाएको; (पृ ५२) आदि। उपन्यासमा पाइने चाडपर्वको यस प्रसङ्गले ‘दार्जिलिङमा कुनै प्रकारको धार्मिक र जातीय चेतनाले मानवीय जीवनलाई बिथोलेको छैन। यहाँ सांस्कृतिक समन्वय र सद्भावना चारैतिर मुस्कुराएको छ। यहाँ हाम्रो रीतिथिति र लोकाचारमाथि कुनै प्रकारको सामाजिक नियन्त्रण छैन। यही केही विशेषताहरूको कारणले नेपाली नै भए पनि केही भिन्न भएर देखा पर्छन्। एक अर्काको धर्म, संस्कृति र जातीयतामाथिको यही विश्वास र समझदारीको उत्तम नमुना दार्जिलिङको नेपाली लोकशैली बनेको छ’^{४७} भन्ने विचार उपन्यासले दिएको छ।

५.४.२ लोकखेल

लोक स्तरको खेल परम्परित खेल हो र साधारणतः परम्पराबाट प्राप्त गरेका खेललाई नै लोकखेल भनिन्छ। ठाउँअनुसार एउटै लोकखेलको खेल्ने तरिकामा भिन्नता हुनसक्छ। लोकखेलको उद्देश्य मनोरञ्जन नै हो तापनि यसले शारीरिक र मानसिक इन्द्रियलाई तन्दुरुस्त र स्वस्थ राख्ने हुँदा लोकजीवन र तिनको

^{४६} इन्द्रबहादुर राई, नेपाली लोक-संस्कृति-संगोष्ठी, पूर्ववत्, पृ १९२

^{४७} राधा शर्मा, नेपाली लोकवार्ता, भाग ८, पूर्ववत्, पृ ४५३

संस्कृतिलाई सौन्दर्य प्रदान गर्छ। प्रस्तुत उपन्यासमा पाङ्ग्रा र खोपी लोकखेलको उल्लेख भएको छ।

पाङ्ग्रा खेल - लहरा भएको टुप्पामा केराउका जस्तो घुम्नेको पहेंलो फूल फुल्ने र त्यसैको कोसामा लाग्ने फल वा दानालाई पाङ्ग्रा भनिन्छ। लोकजीवनका लागि पाङ्ग्रा व्यवहारोपयोगी फल हो। उपन्यासमा तकभर कमानको मायूनिजर्लाई धुरिएर कुटपिट गरिएको अभियोगमा जेल परेका परिवारलाई भेट्न गएका हरि र रवि त्यहाँ पुग्दा आँगनमा केटाकेटीहरू झगडा गर्दै पाङ्ग्रा खेलिरहेको दृश्य यसप्रकार छ-‘आँगनमा सिरिसको ठूलो रूख छ औ त्यसको पातलो सिहाँलमा थुप्रै केटाकेटीहरू पाङ्ग्रा खेल्दै छन्, रुँदै छन्। हल्ला गर्दै छन्। मुडुलै र टुडुलै ती केटाकेटीहरू कोही पर-परसम्म खेदाखेद गर्दै छन्।’ (पृ १७८)

यस सन्दर्भमा पाङ्ग्रा खेल बाल लोकखेल नै हो तर कति ठाउँ वयस्कहरूले पनि खेल्ने गरिएको पाइन्छ। उपन्यासमा केटाकेटी मिलेर पाङ्ग्रा खेलिरहेको दृश्यले गर्दा यो खेल केटाकेटी, वयस्क सबैले खेल्न सक्छन् भन्ने बुझिन्छ। वयस्कहरूमा पुरुष जातिले नियमपूर्वक खेल्ने गर्छन् भन्ने थाहा पाइएको छ। यसैको वयस्क खेलमा ‘तर, खाल, डेक, बोट, थाँती, बितरे, चुइनाले, बोल्ती’^{४८} -जस्ता प्रक्रियाहरूको पालन गरी खेल्ने गरिएको जानकारी भेटिन्छ। उपन्यासमा केटाकेटीहरू भेला भएर पाङ्ग्रा खेलेको मात्र उल्लेख हुनाले यो खेल सामान्य विधिमा पनि खेल्न सकिन्छ भन्ने बुझिन्छ। यसै गरी ‘माथिदेखि थालमा खोप्पी खेलेको जस्तो थालमा भातको चोइली खसाइदिने’ भनी जनकले एकाध ठाउँ भनेको प्रसङ्गमा खोपी शब्द उपन्यासमा उल्लेख भएको छ। यसमा ‘खोप्पी खेलेको जस्तो’ भन्ने तात्पर्यले खोपी लोकखेल दार्जिलिङको तत्कालीन लोकजीवनमा प्रचलित थियो भन्ने बुझ्न सकिन्छ।

५.४.३ लोकोत्सव

विशेष धार्मिक अवसरहरूमा मनोरञ्जनका लागि मानिसहरू जमघट भएर मनाउने सामूहिक उत्सव नै लोकमेला हो। मेला धार्मिक, पर्यटकीय तथा पवित्र तीर्थस्थलहरूमा आयोजन गर्ने गरिन्छ। उपन्यासमा इलाम र दार्जिलिङका विभिन्न ठाउँमा आयोजित मेलाहरूको प्रसङ्गको प्रस्तुति पाइन्छ। इलाम जिल्लाको माई र जोगमाई खोलाको दोभानमा माईबेनी मेला हरेक साल माघे सग्राँतीको अवसरमा लाग्ने गर्छ। यस माईखोलामा स्नान गर्दा पाप पखालिन्छ भन्ने लोकविश्वास पनि छ। यसै बेनी मेलाको प्रसङ्गबारे

^{४८} ज्ञानेन्द्र सुब्बा, दार्जिलिङ पुल बजार खण्डमा पाइने लोकवार्ताको विश्लेषणात्मक अध्ययन, पूर्ववत्, पृ २१३-२१६

वीरमानको मुखबाट उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ- ‘बेनीमेलामा राडी पाखी ख्याल सस्-सस्ता पाइन्छन्। खरिद हानेर यता ल्याए त जति पनि पैसा हुन्थ्यो...।’ (पृ २१)

उपर्युक्त भनाइमा मेलाको उद्देश्य खालि मनोरञ्जनमा सीमित नभएर व्यापारिक प्रयोजन पनि हुन्छ भन्ने देखिन्छ। यता दार्जिलिङ-सिक्किममा हरेक माघ महिनाको अवसर पारेर मेलापर्वको आयोजन हुने गर्छ, जसको उदाहरण जनकका सपरिवार मिरिक मेलामा गएको, बुढा पल्टनेहरूको सहायतामा जनकले मेलाको आयोजन गरेको (पृ ८६) आदि प्रसङ्गलाई लिन सकिन्छ। यसै गरी भूदेवले कालेबुङ मेला ग्राउन्डमा भाषण दिएको सन्दर्भमा आएको ‘मेलोग्राउन्ड’ स्थाननामले कालेबुङ भव्य मेलाको आयोजन हुने परम्परित ठाउँ हो भन्ने बुझिन्छ। मेलापर्वप्रति नेपाली लोकजीवनको रुचि एवम् लोकआस्था छ भन्ने उपन्यासबाट थाहा पाउन सकिन्छ।

५.४.४ लोकनाच

प्रस्तुत आलोच्य उपन्यासमा लोकनाचको एकांश प्रस्तुति पाउन सकिन्छ। नेपाली लोकजीवनमा घाटु, सोरठी, बालन, मारुनी आदि नाचहरू प्रसिद्ध हुन्। तीमध्ये उपन्यासमा मारुनी र सिङ्गी लोकनाचको उल्लेख पाइन्छ। जीवेन्द्र देव गिरीले मारुनीलाई लोकनाटक मानेका छन्^{४९} एम एम गुरुङका विचारमा यसका केही अंश ‘नृत्य सङ्गीत नाट्य’ परम्परासित गाँसिएर आएको हुन्छ।^{५०} मारुनी नाच कार्तिक लक्ष्मीपूजाका औंसीदेखि कार्तिक एकादशीको दिनसम्म नाचिन्छ। एस एम वाइबाका अनुसार मारुनी नाच विशेष गरी सार्वजनिक पूजाआजा, माघे सग्राँती, श्रीपञ्चमी, चैते दसैं, मेलापर्व आदिमा नाचिन्छ।^{५१} प्रस्तुत उपन्यासमा रत्नबहादुर बुढाका बिहेमा पल्टनबाट छुट्टीमा आएको बगम कान्छा दुई हत्केलामा दुईवटा थाल घुमाउँदै मारुनी भएर नाचेको प्रसङ्ग आएकाले मारुनी नाच विवाह आदि अनुष्ठानहरूमा पनि नाच सकिन्छ भन्ने उपन्यासले जानकारी गराएको छ।

यसै गरी उपन्यासमा तिब्बती जातगोष्ठीमा प्रचलित सिङ्गी लोकनाच प्रदर्शन गरिएको वर्णन पाइन्छ। सिङ्गीनाच तिब्बती जातगोष्ठीमा विभिन्न लोक अनुष्ठानहरूमा प्रदर्शन गरिने सामूहिक लोकनाच हो। प्रस्तुत उपन्यासमा प्रसङ्गानुसार ‘लोशारको बेला छ। सिङ्गीनाच आउने भएको छ आज’ भनी

^{४९} जीवेन्द्र देव गिरी, जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास, दोस्रो ठेली, पूर्ववत्, पृ १८४

^{५०} एम एम गुरुङ, सन् १९८३, बिसिंएको संस्कृति, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स प्रकाशन, पृ ५३

^{५१} एस एम वाइबा, सन् २००८, परम्परागत नेपाली लोकगीत-लोकसंस्कृति, नाम्ची, निर्माण प्रकाशन, पृ ३२८

गरिएको वर्णनअनुसार विशेष ल्होसार पर्वमा सिङ्गीनाच प्रदर्शन गरिन्छ भन्ने देखिन्छ। सिङ्गीनाचको सम्बन्ध धार्मिक पर्वसँग गाँसिएकाले यसको धार्मिक-सांस्कृतिक महत्त्व रहेको पाइन्छ। उपन्यासमा नगरा, झ्याम्टा, मुरली आदि लोकवाद्य वादनको धुनमा घोडा, चौरी, सिंह, मयुर -जस्ता वन्य प्राणीहरू मानिसको हर्षमा नाचेका वर्णन गरिएको छ। पासाङ्लाको दैलोअघि नाचको प्रदर्शन गरिएको विवरणले सिङ्गीनाच तिब्बतीहरूको आफ्नै समुदायभित्र मात्र प्रदर्शन गरिन्छन् भन्ने बुझिएको छ। सिङ्गीनाचको उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु भए पनि यसले तिब्बती समुदायको लोकपरम्परा, धर्म र संस्कृतिको चिनारी दिने काम गर्दछ।

५.४.५ लोकसङ्गीत

हान्डुका अनुसार लोकले एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्ता हुँदै परम्परित रूपमा श्रवण र श्रुतिपरम्पराका माध्यमबाट हस्तान्तरण गरेर ल्याएको स्वरक्रमको रीति वा लोकधुनलाई लोकसङ्गीत भनिन्छ।^{५२} यस्ता लोक धुन विभिन्न बाजाहरूका कम्पनबाट आउने हुनाले ती बाजाहरूलाई विशेषताका आधारमा शुषिर, घनवाद्य, नक्खी, ताल बाजा भनी वर्गीकरण गरेका छन्। आलोच्य उपन्यासमा नरसिङ्गा, सनही, मुरली, नगरा र झ्याम्टा -जस्ता बाजाहरूको उल्लेख हुनाका साथै नगरा, झ्याम्टा, सनही र मुरलीबाजाबाट आउने लय र भाकाको प्रस्तुति पाइन्छ। यसप्रकार सिङ्गीनाच प्रदर्शनमा नगरा र झ्याम्टाबाट प्रस्तुत मौलिक धुनलाई उपन्यासमा जस्तात्यस्तै प्रस्तुत गरिएको छ-

“झैं झम्-झम् झैं झैं, झैं झम्-झम् झैं।

झैं झम्-झम् झैं झैं, झैं झम्-झम् झैं” (पृ १३९)

यसै गरी रत्नबहादुर बुढाको बिहामा लम्बा लामा, हुकुमदास सरदार र युद्धवीर राई आदि पात्रहरू रातभरि नौमती एवम् सनहीको लय र भाकामा नाचेका (पृ ७७) प्रसङ्गमा नेपाली लोकसङ्गीतको विवरण प्रस्तुत देखिन्छ। ‘सै-सै र बम्बो सै-सै’ यसबाट लोकधुनको सम्बन्ध मनोरञ्जन र संस्कृतिसँग गाँसिएको हुन्छ भन्ने देखिन्छ। सहज वस्तु नै सरल पनि हुन्छ। ‘सै-सै र बम्बो सै-सै’ साथै उत्सवका अवसरमा पासाङ्लाको आँगनमा श्रम, व्यय, कष्टविना मस्तसँग रुन-झुन, ठुमुक-ठमस, सुनी-देखी आफ्नो भाकालाई प्रस्तुति दिएको

^{५२} जवाहरलाल हान्डु, थ्योरिटिकल एसे इन इन्डियन फोकलोर, पूर्ववत्, पृ १८

अनुभूति गर्न सकिन्छ। यस प्रस्तुतिले पनि विशिष्ट वर्गको संस्कृतिको तुलनामा लोक-संस्कृतिको चिनारी दिएको छ।

५.४.६ चित्रकला

साहित्यमा चित्रकलाको अभिन्न सम्बन्ध रहेको हुन्छ। त्यसैले अभि सुवेदी भन्छन्- “दुवैका आधार रचना र अनुकृति हो र दुवै शिल्प हुन्। केवल माध्यम मात्र भिन्न हुन्छन्।”^{५३} प्रस्तुत उपन्यासमा चित्रकला र साहित्यको दृश्यजनक अभिन्न प्रस्तुति देखिन्छ। विषयको वर्णनमा प्रतीक र अप्रस्तुत विधानलाई उचित ढङ्गले निर्वाह गरेर प्रस्तुति दिएको पाइन्छ। ‘प्रत्येक युगको कला चित्र-सौन्दर्य अर्थात् रङ्ग अनि रेखाको प्रभावको प्रयोग त्यस युगको भावना व्यक्त गर्नका निम्ति गरिएको हुन्छ’^{५४} भनी सौन्दर्यशास्त्रमा उल्लेख पाइन्छ। पात्र जनकको बैठक कोठामा टाँगेका चित्रमा दुईवटा भिन्नाभिन्नै समस्यापीडित पशु र मान्छेको अनुकृति देख्न पाइन्छ, जसमा कुनै एउटा घाउचोट लागेको मृग टाढामा देखिएको उसको हूलबाट बेग्लै छुट्टिएर आई निराश मृत्यु पर्खिरहेको र दोस्रो परदेशबाट बिमार भएर घर फर्केको बाबुलाई दैलोमा आमा छोरा लिन गएको अनि सानी छोरी खाना खान बिर्सेर हेरिरहेकी (पृ २५) आदि। यस अभिव्यक्तिमा आधुनिक चित्रकलामा पाइने सुखमूलक र दुःखी भावनाको अनौठो सन्धिको अनुभव गर्न सकिन्छ। यहाँ उपन्यासकारले प्रकृति र आधुनिक मानव जीवनको युगीन लुप्त मूल्यप्रति व्यङ्ग्यलाई उक्त माध्यमले वस्तुको घुमाउरो चित्रण गरेको देखिन्छ। साथै आधुनिक युगको त्रासदीलाई रङ्ग र रेखाको माध्यमले अभिव्यक्त गर्न खोजिएको छ। त्यसै पनि ‘राईका आख्यानका पात्रहरू आधुनिक चित्रका मानवरूप जस्तै छन्।’^{५५} उपर्युक्त पात्रहरूको आयाम पनि रङ्गको प्रयोगले जसरी कलाकारको चित्रात्मक भाषाले प्रस्ट भएको छ। यसैले राईका उपन्यासमा चित्रकला र साहित्यको सम्बन्ध रहेको अनुभूति गर्न सकिन्छ।

५.४.७ अभिनय

आज रमिता छ उपन्यासका पात्रहरूले विभिन्न बाह्य चेष्टालाई खुबै कलात्मक ढङ्गमा धार्मिक सांस्कृतिक अनुष्ठानहरू तथा मेलापात, नाचगान, खेलकुद, हाँसखेलका माध्यमले अभिव्यक्ति दिएका छन्।

^{५३} अभि सुवेदी, वि सं २०५१, सिर्जना र मूल्याङ्कन, दोस्रो संस्करण, ललितपुर, साझा प्रकाशन, पृ १०१-१०२

^{५४} हरद्वारी लाल शर्मा, सौन्दर्य-शास्त्र, पूर्ववत्, पृ १८७

^{५५} अभि सुवेदी, सिर्जना र मूल्याङ्कन, पूर्ववत्, पृ १०४

पात्रका शारीरिक चेष्टा वा क्रियाकलापको सम्बन्ध तिनका संस्कार, विश्वास र मनोरञ्जनसँग जोडिएको हुँदा त्यस्ता दृश्यमा लोकको अभिनय प्रदर्शित भएको भान हुन्छ। उपन्यासमा पाइने त्यस्ता अभिनयात्मक प्रसङ्गका रूपमा वीरमानले बजारमा ज्योतिषीलाई धुलौटो कोराएर जोखाना हेराउनु; (पृ १५) जुलुसमा आउने जयबहादुरले झँक्री जस्तो उफ्रिँदा ‘लौ परमेशुरा छयातछयाती बताइदेउ गरिपको राज कैले आउँछ?’ भनी रमाइलो गर्नु; (पृ २०९) बगम कान्छा मारुनी भएर दुई हत्केलामा दुईवटा थाल घुमाएर फनफनी नाच्नु; लहै बसेर जन्तीले भतेर खानु; बेहुलीको घरमाथिदेखि जन्ती जानु हुँदैन भनेपछि जन्ती घरमुनिबाट घुम्नु; (पृ ७७) बाबुनीले दुई माना चामल नाङ्लोमा निकाली फेरि नाङ्लोदेखि अलिकति टिपेर बाकसमा हाल्नु; (पृ ३२) यमुनाले ‘आज त जान्छु म गंगे’ भन्दै टिस्टालाई दण्डवत् गर्नु; (पृ १४६) पासाडलाको आँगनमा सिङ्गीनाच प्रदर्शनमा विभिन्न पशुपन्छी आदिको अभिनयमा नाच्नु (पृ १३९) आदि। उपन्यासमा यस्ता एकाधिक दृश्यात्मक प्रस्तुति पाइन्छन्, जसले नेपाली लोकजीवनको अभिनयमूलक अमूर्त सांस्कृतिक परम्परालाई प्रकाश पार्दछ।

५.४.८ सामाजिक जीवन

प्रकृति एवम् मानव सम्बन्धदेखि कोही पनि विछिन्न भएर बस्न सक्दैनन्। यसैले आशादेवीका अनुसार कुनै पनि चिन्तन समाजलाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष आकलन नगरी प्रकट भएको हुँदैन।^{५६} नेपाली लोकजीवनको दुःख-सुख तथा भावनासँग इन्द्रबहादुर राईको गहिरो परिचय थियो। तिनका उपन्यासमा दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवन र समाजको प्रत्यक्ष दिग्दर्शन प्रस्तुत भएको देखिन्छ। यसैले ‘सामाजिक यथार्थ यस उपन्यासको मूल प्रेरणा’^{५७} रहेको छ। उपन्यासकारले समाजलाई जस्तो देखे त्यस्तै चित्र उनले उपन्यासमा उतारेका छन्। उनका उपन्यासमा शिष्ट र लोक दुवै प्रकारका समाजले ठाउँ पाएका छन्। तापनि दार्जिलिङमा लोकसमाजको बहुलता रहेकाले यस उपन्यासमा लोकसमाजलाई अधिक विस्तारका साथ प्रस्तुत गरिएको छ। राईका उपन्यासमा पाइने सामाजिक दृष्टिलाई पर्गेलनका लागि जातीय जीवन, पारिवारिक जीवन र भोज प्रथामाथि विचार गरिएको छ।

^{५६} आशादेवी, हिंदी प्रेमाख्यानों में लोक-संस्कृति, पूर्ववत्, पृ १११

^{५७} राजनारायण प्रधान, केही कृति केही स्मृति, पूर्ववत्, पृ १९५

जातीय जीवन - प्रस्तुत उपन्यास बहुपात्रीय हुनाले सहरभित्र र बाहिर बसोवास गर्ने विविध धर्म र जातिका प्रतिनिधि पात्रहरू रहेका छन्। तीमध्ये नेपाली (जनक, सीता, एम के, बाबुनी, भूदेव, रवि, डानियल, वीरमान, धर्मप्रसाद आदि), भोटिया (नामग्येल, पासाङ्ला, डोमा, याङ्की, दोर्जे, निमा, ठेण्डु आदि), बङ्गाली (अजोय दासगुप्त), बिहारी (किसनराम), मुसलमान (फक्रुद्दीन अहमद, काशिम), मारवाडी (जयविलास, रमानाथ), धिमाल (शुनिया), चीनिया आदि मुख्य छन्। त्यसैले 'बहुजाति, बहुभाषी मानिसहरू बसोवास गरिआएको दार्जिलिङ बहुधार्मिक पृष्ठभूमिले भरिएको बहुसांस्कृतिक क्षेत्र हो'^{५८} भन्ने बुझिन्छ। यति सघन जाति र उपजातिका समूहलाई प्रतिनिधि गर्ने पात्रहरू भएका रूपनारायणको भ्रमर पछिको यो अर्को महत्त्वपूर्ण आधुनिक नेपाली उपन्यास हो।

प्रस्तुत उपन्यासमा नेपाली गोष्ठीका उच्च र निम्न दुवै वर्णका जातिको उल्लेख भेटिन्छ। ती हुन्- योज्जन, श्रेष्ठ, मुखिया, धिमाल, सुब्बा, बाहुन, चाम्लिङ, वाइबा, याख्या, गुरुङ, सिन्हा, छेत्री, दर्जी आदि। यी दुवै वर्णका पात्रहरू कुनै जातिगत गतिरोध एवम् छुवाछुतको समस्यासित जुझ्नु परेको देखिँदैनन्। केही आफ्नै विशेषता र केही अन्यका प्रभाव पर्नाले दार्जिलिङकेन्द्री पात्रहरूको जीवनशैली पनि केही भिन्न र समावेशी चरित्रको देखापर्छ। पात्रहरू दार्जिलिङको लौकिक संस्कृतिका उपज छन्। यस सन्दर्भमा इन्द्रबहादुर राईले दार्जिलिङको नेपाली जनजीवनबारे लेखेका यस विचारसँग उनका उपन्यासको समाज तुलनीय देखिन्छ- 'दार्जिलिङे नेपाली समाज लौकिक संस्कृतिको छ, त्यो अभिजात वर्गबाट प्रसारित होइना दार्जिलिङमा अभिजात कहिल्यै थिएन।... यहाँ दार्जिलिङमा राजदरवारहरू भएनन्, मौसूफहरू थिएनन्। सबै नै सबै जस्ता थिए।'^{५९} यसैले उनका उपन्यासको समाजले धार्मिक समन्वयवादलाई अँगालेको देखिन्छ।

पारिवारिक जीवन - परिवार यौन सम्बन्धमा आधारित एउटा घरेलु समूह हो, जसको उद्देश्य छोराछोरीलाई जन्माइ, हुर्काइ, पालनपोषण गरी सुचारु बन्नु हो। प्रस्तुत उपन्यासमा नगर, ग्राम्य, एकविवाही, बहुविवाही, एकात्मक र पितृवंशी एवम् मध्यम र निम्नवर्गीय तहका पारिवारिक संरचनाको चित्रण भएको छ।

पतिपत्नी वा आमाबाबु परिवारका मूल खाँबा हुन्। बिहापछि महिला र पुरुषमा पतिपत्नीको सम्बन्ध स्थापित हुन्छ। यसैलाई दाम्पत्य सम्बन्ध भनिन्छ। उपन्यासमा आदर्श र असफल दुवै प्रकारका

^{५८} रागिनी थापा, दार्जिलिङ क्षेत्रका स्थाननामहरूमा अभिव्यक्त लोक-संस्कृति, पूर्ववत्, पृ ४१

^{५९} इन्द्रबहादुर राई, सन् १९९३, पहाड र खोलाहरू, दार्जिलिङ, दा ग्रा से स, पृ २

पतिपत्नी सम्बन्धको चित्रण भएको छ। कुनै लोग्नेस्वास्नीद्वारा पीडित छन् भने कुनै स्वास्नीचाहिँ लोग्नेद्वारा शोषित छन्। उपन्यासमा पतिपत्नी सम्बन्ध भएका एकाधिक पात्रहरू छन् तर जनक र सीता, एम के र बाबुनी, नामग्येल र यमुना मुख्य पतिपत्नी नाता भएका पात्रहरू हुन्। जनक र सीता केन्द्रीय रूपमा रहेकाले उपन्यासमा आदिदेखि अन्त्यको प्रस्तुतिसम्म तिनीहरूको उपस्थितिको आवृत्तिक्रम उल्लेखनीय रहेको छ। यिनीहरूको दाम्पत्य सम्बन्ध आदर्श र परस्पर सहयोगी रहेको ठान्न सकिन्छ। जनकको नैतिकता डगमगाए पनि पत्नीको आदर्शले लोग्नेस्वास्नीको सम्बन्धमा आँच आउन दिएको छैन। जनक र सीता ‘अध्यात्म रामायण’ का मिथक बाबुछोरी पात्र हुन्। हिन्दू मिथकअनुसार जनक र सीता बाबुछोरी हुनुपर्ने तर उपन्यासमा पतिपत्नीका सम्बन्धमा देखापर्छन्। पाठकको जिज्ञासालाई शान्त गराउने प्रयोजनले उपन्यासमा बाबुछोरीको सम्बन्धलाई यसप्रकार अर्थ्याइएको पाइन्छ- ‘यी दुईबिचको परिचय, प्रगति, प्रेमकलापका विषयमा केही बताउन सक्ने कोही भेटिएन। अतएव कल्पना कथेर विस्तृत कथा लेख्नु भएन। यसबाट स्पष्ट यति मात्र हुन्छ कसरी जनक र सीता ‘बाबु-छोरी’-ले उनीहरूको पापार्द्र प्रेमलाई, दुइ जनाले मात्र जानेको प्यारो सत्यलाई, कतिसम्म गोप्य राख्नसकेका रहेछन्।’ (पृ ५)

उपर्युक्त विवरणमा अचेतन मनमा दमित इडिपस ग्रन्थि अर्थात् इलेक्ट्रा ग्रन्थिबाट प्रकटित पापद्र प्रेमको एक मिथकीय रूप प्रस्तुत भएको छ। जनकको अर्थ जन्माउने भन्ने हुन्छ तर जनकले एउटा छोरो जन्माउन सकेको छैन तापनि पतिपत्नी दुवै एकै दिशामा एउटै लक्ष्यमा लागेकाले तिनीहरूको गृहस्थी जीवन आदर्शमय देखिन्छ। उपन्यासमा पाइने अन्य पतिपत्नीमा एम के र बाबुनी अनि नामग्येल र यमुना दुई बेग्लाबेग्लै समूह र वर्गीय समाजका प्रतिनिधि पात्रहरू हुन्। एम के र बाबुनी खानलाउनकै समस्याले पिरोलिएका छन्। नामग्येल र यमुना पैसा भएर पनि सुखी छैनन्। यहाँ यमुना नामको पछाडि पनि विरोधाभास देखिन्छ। यमुना हिन्दूहरूको पवित्र नदीको नाम हो तर उपन्यासकी यमुना चञ्चली, बिरामी लोग्नेको हेरचाह नगरेर परपुरुषहरूसँग अन्तरङ्ग व्यवहार गर्ने स्वभाव भएकीले ‘बेस्से आइमे’ र ‘भोसोंडी’ को उपाधि दिइएको छ। एम के, रवि, बाबुनीलगायत थुप्रै सामाजिक पात्रहरूले यमुनाको अन्तरङ्ग व्यवहार मन पराएका छैनन्। उसलाई एम के-ले बाँझी भएर छाडा भएको आरोपसमेत लगाएको देखिन्छ।

यसरी नै ‘पैसाविना बाँच्चन सकिँदो रहेछ; तर बाँच्चन मन लाग्दैन रहेछ’ (पृ ९६) भन्ने एम के -ले नकारात्मक सोच (प्यारानोइय?) का कारण एक दिन आत्महत्या गर्छ, किनभने उसलाई ‘मान्छे’ हुनै नपाएकोमा तीव्र असन्तुष्टि छ। एकातिर छोरी नै छोरी जन्मिएकामा एम के -मा नैराश्यता देखापर्दछ र भावी

सन्तान छोरा हुने आशामा बस्छ भने अर्कातिर ऊ नोकरीको अभावले मानसिक कुण्ठा पालेर मृत्योन्मुखी जीवन बाँचिरहेको छ।^{६०} यसैले स्वास्नीलाई आँखा लगाउने उसको नराम्रो बानी बसेको छ। आत्महत्या गरेर स्वास्नी र छोरीहरूलाई बिल्लीबाटमा पार्ने एम के अनि बाबुनीको सम्बन्ध वियोगमा टुङ्गिएको छ। विच्छेदको पछाडि दैहिक कारण नभई मनोवैज्ञानिक समस्या रहेको छ। त्यस्तै उपचारका निमित्त भनी सिक्किमबाट दार्जिलिङ आएका नामग्येल र यमुनाको दाम्पत्य सम्बन्ध आदर्श देखिँदैन। नामग्येलले यमुनालाई साथमा नलिई एकलै गान्तोक फर्किएको घटनाले तिनीहरूको दाम्पत्य सम्बन्ध सुखी छैन भन्ने सङ्केत दिएको छ। दाम्पत्य सम्बन्ध सुखी नहुनाको पछाडि दैहिक कारण रहेको उपन्यासले दर्साएको छ। यसबाहेक जनकका बाबुआमा, धर्मप्रसादका लोग्नेस्वास्नी, फक्रुद्दीनका लोग्नेस्वास्नी, भैरैका लोग्नेस्वास्नी आदि उपन्यासका दम्पतीहरू हुन्।

प्रस्तुत आलोच्य उपन्यासमा जनक र रवि बाबुछोराको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको चित्रण भएको पाइन्छ। हुनत, रवि जनकको शाखै छोरो नभएर पोष्यपुत्र हो। जनकको दुईवटा मात्र छोराछोरीको 'बाबु' हुने, एउटा पुस्तक लेख्ने, एउटा आफ्नो बिल्डिङ बनाउने (पृ २४) जीवनाकाङ्क्षा छ, त्यसो हुँदा आफूले जन्म नदिएको भए पनि रविलाई काख लिएर हुर्काउँछ, पढाउँछ। यसो भए पनि बाबुको परस्त्रीसँग अन्तरङ्ग व्यवहार गरेको देखी रविले बाबुप्रति घृणाबोध गर्न थाल्छ। बाबुछोराका सम्बन्धमा आएको बेमेलको पछाडि यही एउटा कारण रहेको मान्न सकिन्छ। त्यसैले 'रवि क्रुद्ध छ तर जनकलाई दण्ड दिने साहस गर्न सक्दैन। घृणा गर्न लागेको छ तर त्याग्न सक्दैन।' (पृ ८९) उल्टो आफ्नो प्रेमदेखि धरमराएर प्रेमिकाबाट नै टाढो हुने प्रयत्न गर्छ। मनप्रसाद सुब्बाका अनुसार बाबुप्रति रविको वैरोध्य इडिपस ग्रन्थिबाट होइन तर ऊ हुर्केको समाजबाट अर्थात् उसको चेतनामा रोपिएको संस्कार र सांस्कृतिक मान्यताबाट निर्देशित हो।^{६१} यसै गरी उपन्यासमा आमाप्रति छोराको आकर्षण पनि रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ। फ्रायडका अनुसार बच्चाले पहिलो प्रेम आमालाई गर्छ र आमाप्रति छोराहरू धेरै आकर्षित पनि हुन्छन्। यसैलाई फ्रायडले मातृरति वा

^{६०} गीता त्रिपाठी, वि सं २०७६, 'आज रमिता छ' उपन्यासका नारी चरित्र', रत्नमणि नेपाल (सम्पा), **इन्द्राख्यान**, दार्जिलिङ, देशपद राई, पृ २२७

^{६१} मनप्रसाद सुब्बा, सितम्बर २०१८ 'आख्यानकार इन्द्रबहादुर राईका केही पात्र-पात्राहरू', वासुदेव पुलामी र ज्ञानेन्द्र यक्सो (सम्पा), **इन्द्राख्यान**, कालेबुङ, उपमा प्रकाशन, पृ ३१

पितृविरोधी रति भनेका छन्।^{६२} फ्रायडको मौलिक तर विवादास्पद मानिएको उक्त सिद्धान्तसँग मेल राख्ने सम्बन्धको चित्रण उपन्यासमा हरि आमाछोराका सम्बन्धलाई मान्न सकिन्छ। उदाहरणार्थ, ‘कलेजमा दिनौं आउने साठी-सत्तर राता हरिया-पहेला सारीहरूले हरिलाई किञ्चित् पनि आकर्षित पारेन, त्यसैर ‘हरि दाज्यु’ भन्दा सबै डराउँथे। आमाको प्रेमले डम्म अघाएको हरि अरू किसिमको प्रेमहरूको भोको थिएन।’ (पृ ११३)

जनसाङ्ख्यिक र प्रयोजनका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासमा चित्रित परिवार मझौला आकारका छन्। आफूले जन्माएका र लालनपालन गरेका छोराछोरी र घरमा काम गर्न राखिएका नोकरलाई मिलाएर परिवारमा एकसाथ एउटै भान्सामा खाना खाने र एउटै साझा आवास प्रयोग गर्ने उपन्यासका पारिवारिक सदस्यहरू कम्तीमा चार (एम के) र बेसीमा सात (लुवाङ्गफूल) सङ्ख्यामा छन्।

भोज प्रथा – भारतीय लोकजीवनमा जन्म, विवाह, मृत्यु र श्राद्धलगायत चाडपर्वका अवसरहरूमा परिवार आफन्तजन र छिमेकीलाई निम्तो गरी भोज दिइने प्रथा छ।^{६३} आज रमिता छ मा भोज प्रथाको एकांश उल्लेख भएको पाइन्छ। फक्रुद्दीन अहमदको नेपाली स्वास्नीले सूब्रात, इद, बख्रितको अवसरमा टोलभरिका छिमेकीलाई भोज दिइने गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा आएको छ। तर मुस्लिमहरूको पर्वमा के कस्ता खाद्य वा परिकारहरू बनाइन्छन्, त्यसको झलक नहुनाले मुस्लिम खाद्यसंस्कृतिबारे आभास मात्र भएको छ।

५.४.९ राजनीतिक जीवन

प्रस्तुत उपन्यासमा दार्जिलिङ नगराञ्चलको राजनीति, राजनीतिक दलभित्रको कलह, स्वार्थ, षड्यन्त्र, ईर्ष्या, विश्वासघात,^{६४} चिया श्रमिकहरूसँग सम्बन्धित राजनीतिक गतिविधिको विवरणलाई स्थान दिएको छ।^{६५} देशी उपनिवेशवादी नीतिले पात्रहरू आफ्नै ठाउँमा हेपिएको, बिरानो बन्नु परेको घटनाको कुण्ठित मनोभावले त्रसित, अन्योल र आक्रोशित मात्र नबनी जनक मार्फत दार्जिलिङको नेपाली जातीय

^{६२} कृष्णहरि बराल, वि सं २०६८, **मनोविश्लेषण र साहित्य**, काठमाडौं, अक्सफोर्ड इन्टरनाय्शन्अल् पब्लिकेइशन्स्, प्रा लि, पृ २८

^{६३} आशा देवी, **हिंदी प्रेमख्यानो में लोक-संस्कृति**, पूर्ववत्, पृ १७३

^{६४} मोहन पी दाहाल, **दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, पूर्ववत्, पृ २६८

^{६५} पुष्कर पराजुली, **चियाकमानको जनजीवन सन्दर्भित दार्जिलिङका नेपाली उपन्यासहरूको समाजपरक अध्ययन**, पूर्ववत्, पृ १०६

मानसिकतामा रहेको बङ्गाली र बिहारीप्रति उपेक्षित भाव राजनीतिक समस्याका रूपमा देखा परेको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा विभिन्न दलहरूको विचारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने जुझारू पात्रहरू त छन् तर कुनै पनि निश्चित राजनीतिक दलको सिद्धान्त वा आदर्शलाई उपन्यासमा प्रतिपादन गरिएको छैन भन्ने मोहन पी दाहालको विचार रहेको छ।^{६६} अतः नेपाली जनता र चियाबारी श्रमिकहरूको न्याय-व्यवस्था र सुरक्षा-व्यवस्थासम्बन्धी विषयलाई राजनीतिक समस्याका रूपमा तल चर्चा गरिएको छ।

सुरक्षा-व्यवस्था र न्याय-व्यवस्था- चियाकमानका सोझा र अशिक्षित श्रमिकहरूलाई तिनीहरूको अधिकार सुरक्षा-व्यवस्थासम्बन्धी सङ्गठित र सचेत तुल्याउने, मुद्दा-मामलामा मार्ग-निर्देश गर्ने कार्य राजनीतिक नेताहरूले गरेको देखिन्छ। मोहन पी दाहालका अनुसार जनक, भूदेव, हरि, रवि, पार्थिव आदि दार्जिलिङका समसामयिक राजनीतिक दलहरूको विचारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने किसिमका राजनीति सचेत पात्रहरू हुन्।^{६७} यी पात्रहरू दार्जिलिङको ऐतिहासिकताबारे जानकार रहेको जनकको निम्नलिखित भनाइमा देखिन्छ-

‘...दार्जिलिङ हाम्रो हो औ हामी दार्जिलिङको। चार वर्गमीलभित्रको सहरका कोठी र दोकानहरू, त्यसदेखि बाहिरका कमानहरू, जमिन, रूखहरू वर्द्धमान र कूचविहारको थियो होला, ऐले सरकारको होला वा बंगाली र कैयाहरूले किन्न सकेर तिनीहरूको होला; तापनि दार्जिलिङ हाम्रो हो।’ (पृ १६८)

उपर्युक्त विवरणमा दार्जिलिङको मूल रैथाने यहाँका नेपालीहरू हुन्; प्रशासनिक र आर्थिक रूपमा दार्जिलिङको भूभाग विगतमा जस जसका भागमा परे पनि यस ठाउँका पैतृक भूमिपुत्र यहाँकै रैथाने नेपालीहरू हुन् भन्ने आभास पाइन्छ। यी सबै जातीयताबोध र जातीय अस्मिताको चेतना भएका पात्रहरू हुन्। दार्जिलिङमा साधारण जनतासमेत आफ्नो वासभूमि र जातीय अस्मिताको सुरक्षासम्बन्धी धेरै चिन्तित छ भन्ने कुरा जुलुसमा सामेल युवकको भनाइमा यो देखिन्छ- ‘हाम्रो जग्गामा आएर हामीलाई अरूले निकाल्दैछ। हरिदाजु! म मर्छु? त्यो त्यहीं रूनु थाल्यो।’ (पृ २११) दार्जिलिङमा नेपालीहरू सुरक्षित छैनन् भन्ने आभास उपन्यासले दिने काम गरेको छ। दार्जिलिङको राजनीतिक अन्योलता र असुरक्षाको पछाडि यहाँका नेता र जनता दुवै अवसरवादी, मौकावादी, राजनीतिक दलहरूबिच प्रतिशोधको भाव आदि कारण

^{६६} मोहन पी दाहाल, दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, पूर्ववत्, पृ २६८

^{६७} मोहन पी दाहाल, दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, पूर्ववत्, पृ २६८-२६९

उपन्यासले अघि सारेको छ। साथै दार्जिलिङको राजनेता र राजनीतिप्रति साधारण जनमानसको विचार धराशयी भएको निष्कर्ष उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ।

चियाकमानको राजनीतिक समस्या दार्जिलिङको मात्र नभएर भारतका हरेक चियाबारी केन्द्रित ठाउँ र त्यहाँका श्रमजीवीहरूमाथि यो समस्या छ भन्ने एकांश उपन्यासमा पाइन्छ। तुलनात्मक दृष्टिले दार्जिलिङका चिया श्रमिकहरू असुरक्षित र अन्यायमा छन् भन्ने दृष्टान्त तत्कालीन दार्जिलिङका चियाकमानहरूमा बाबु कामबाट निकालिँदा स्वास्नी, छोराछोरी सबै कामदेखि निकालिने प्रथा उपन्यासमा पाइन्छ। यहाँ चिया श्रमिकहरूले भोग्नु पर्ने समस्या तथा यस ठाउँमा त्यस समय प्रचलित 'हट्टाबाहिर प्रथा' आसामको चियाबारी श्रमिकहरूले भोग्न नपर्ने र त्यहाँ यो प्रथा प्रचलित नरहेको भन्ने उपन्यासमा उपर्युक्त सन्दर्भमा आएको छ। आसामको तीनवटा बुढला, राँगामाटी र अर्को एक चियाकमानमा मालिक पक्ष र श्रमिकवर्ग माझ गन्जागोल हुँदा ट्राइबुनलमा पुगेको केसमा मालिक पक्षको हार भएको दृष्टान्त हरिले तकभर कमानको सहायक प्रबन्धक प्रेमकृष्णलाई सुनाउँदा प्रतिउत्तरमा तकदाह र पत्ताबुङको केसमा ट्राइबुनलले 'हट्टाबाहिर' प्रथालाई मान्यता दिएको अनि बर्नसबेग कमानको केसमा स्वास्नीले चियापत्ती चोर्दा लोम्रे पनि कामबाट निकालिएको अनि 'आसाममा त्यस्तो प्रथा छैन होला तर दार्जिलिङमा छ' भनी दिएको जानकारीले हट्टाबाहिरको प्रथा दार्जिलिङको चियाकमानमा प्रचलित रहेको र स्वाधीनतापछि पनि यथावत् रहेको कुरो स्पष्ट हुन्छ।

ठिकाको काममा पनि श्रमिकहरू प्रबन्धकले तोकेको समयमा मात्र घर जान पाउनु, चार टाडदेखि पाँच टाड ठिका बढाइनु, माय्निजर्लाई कुटपिट गरेको अभियोगमा सातजना श्रमिकहरूलाई मुद्दा हालिनु, अत्याचारको विरोध गर्दा उल्टो स्थानीय अदालतले तीनजना श्रमिकहरूलाई पाँच पाँच वर्षको कठोर सजाय सुनाइनु, प्रबन्धन पक्षले प्लायन्टेइश्न लेइबर् आयक्ट र स्टायन्डिङ् अःडर् अनुसार कमानले दिएको घरमा बस्ने तर कमानमा काम नगर्ने श्रमिकलाई कमानदेखि नै निकाल्ने अधिकार पारित गरिनु, श्रमिकहरूमाथि इन्डिसिप्लिन् र इन्सबोर्डिनेसअन्को आरोप थोपिइनु आदि प्रसङ्गले चियाकमानमा श्रमिकहरूको न्याय-व्यवस्था र सुरक्षा-व्यवस्था किञ्चित पनि नरहेको उपन्यासमा भेटिन्छ।

श्रमिकहरूको न्याय र सुरक्षा-व्यवस्थाका निम्ति सङ्गठित भएर भाषण, जुलुस, नारा, हडताल गर्ने क्रममा उपन्यासको अन्तिम प्रकरणमा पुलिसको कार्यवाहीमा छजना साधारण श्रमिकहरूको हत्या भएको देखिन्छ। मोहन पी दाहाल र पुष्कर पराजुलीले सन् १९५५ मा माग्रिट होप चियाकमानमा घटित गोली

काण्डलाई उपन्यासको यस प्रसङ्ग आधारित रहेको अनुमान लगाएका छन् भने दाहालले उपन्यासको समाप्ति 'आजको सभा अब शुरू हुन्छ' -लाई दार्जिलिङ अञ्चलमा राजनीतिक पुनर्जागरणको सङ्केत पनि मानेका छन्।^{६८} दार्जिलिङको लोकजीवनमा राजनीतिक चेतनाको विकास स्वाभाविक रूपमा नै भएको उपन्यासमा पाइए तापनि चिया श्रमिकहरूको श्रम-अधिकार र न्यायको उचित मूल्याङ्कन नहुनाले आर्थिक मर्कामा परेको देखिन्छ।

---

^{६८} मोहन पी दाहाल, दार्जिलिङका नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, पूर्ववत्, पृ २६८

५.५ 'आज रमिता छ' उपन्यासमा पाइने कार्यात्मक लोक-संस्कृतिको विश्लेषण

५.५.१ सिकर्मीद्वारा उत्पादित काष्ठकला

प्रस्तुत आलोच्य उपन्यासमा केही काष्ठ हस्त कौशलका घरेलु सामग्रीहरूको उल्लेख पाइन्छ, जसमा हर्पे, तोकमाड, पिरा, बाकस, खोन्द्रे आदि उपन्यासका पात्रहरूले प्रयोग गरेका छन्। यी सामग्री सिकर्मीले आफ्नो हातको सीपले तयार गरेका हाम्रा लोकशिल्प हुन्, जस्तै- हर्पेलाई प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश मा घिउ, तेल आदि हालिने काठको थेंचो आकारको भाँडो भनिएको छ^{६९} हर्पे चुदारेहरूले परिश्रम गरी काठलाई खोपेर बनाउने भाँडो हो। यो घाँटी सानो, भुँडी फुकेको र बिको ट्याप्प मिल्ने गरी बनाइएको हुन्छ। त्यस्तै तोकमाड ढाकरमा सामान बोक्दा भारी अड्याउन प्रयोग गरिने ठाडो डन्ठीको टुप्पोमा तेर्सो काठकै डन्ठी हुने अङ्ग्रेजी वर्ण 'T' को आकारको डन्ठी हो। यसै आकारको डन्ठीलाई कुनै बलियो रुखबाट काटेर त्यो सुकेपछि बोक्रा खोरी कलात्मक रूपमा तयार पारिएको हुन्छ। पिरालाई पिर्का पनि भनिन्छ। भान्सामा कामधन्दा गर्दा चाहिने हुनाले काठलाई एक फिटमा टुक्राइएर त्यसैको मुनि चार इन्चको सिरानी लगाइ बनाइएको होचो आसानसम्बन्धी वस्तु हो। पिरामा पलेटी कसेर खाना खाने, अरू भान्सा इत्यादि घरधन्दा गर्दा प्रयोग गरिन्छ। बाकस वा सन्दुक घरका आवश्यक चिजबीज राख्न बनाइएको चौडाइ चेप्टो र केही लम्बाइ हुने छोप्ने ढकनी भएको काठको सामग्री हो। खोन्द्रे सानो चारपाटे टिनमा काठको बेड हुने मकै भुट्न बनाइने सामान्य भाँडो हो। उपन्यासमा अधिकतर यी सामग्रीको प्रयोग कमान-बस्तीका ग्रामीण पात्रहरूले गरेका छन् भने नागर लोकजीवनले बेतको बेन्च, मुढा, काठका चौकी, टेबल, दराज आदि फर्निचरका प्रयोग गरेका भेटिन्छन्। यी फर्निचर नागर लोकजीवनको आकर्षणका निमित्त आधुनिक उपकरणद्वारा तयार पारिएका लोकशिल्पहरू हुन्। बेत मालिङ्गो जत्रै डाँठ हुने तर भित्रपट्टि खोक्रो नहुने एक जातको बाँस हो। यसकै चोया वा डन्ठीबाट विभिन्न फर्निचरका सामग्री निर्माण गर्ने गरिन्छ। माथि उल्लिखित बेतको बेन्ची यसैको चोया वा डन्ठीबाट तर आधुनिक उपकरणअनुसार लोकले आफ्नो हातको सीपले निर्माण गर्ने हुनाले यसलाई लोकशिल्प मान्न सकिन्छ। त्यस्तै मुढा पनि बाँसको डन्ठी र मृर्गको छालाले बनाइने हुनाले त्यसमा लोकको निर्माणकला प्रस्फुटित भएको हुन्छ भने काठका चौकी, टेबल, दराज पनि विभिन्न सज्जामा तयार पारिने हुनाले यसमा सिकर्मीको हस्त कलात्मक सीप पाइन्छ। यी सबै जीविकोपार्जनका उद्देश्यले तयार

^{६९} हेमाङ्गराज अधिकारी र बद्रीविशाल भट्टराई (सम्पा), प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, पूर्ववत्, पृ १०५७

पारिने अमूर्त लोक-सांस्कृतिक घरेलु सामग्रीहरू हुन्।

५.५.२ डकर्मीद्वारा उत्पादित घरेलु सरसामान

प्रस्तुत आलोच्य उपन्यासमा ग्रामीण लोकजीवनमा चाहिने घरेलु प्रयोजनका निमित्त ढुङ्गाद्वारा निर्माण गरिएका परम्परागत सरसामानहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ। यस्ता ढुङ्गे सामग्री गाईवस्तुका कुँडो, दानाका निमित्त मकै, कोदो पिस्न, अचार, मसला, सितन, ओखतीमुलो आदि बनाउँदा, पिस्दा भान्साका कामका लागि प्रयोग गर्ने गरिन्छ। उपन्यासमा पाइने त्यस्ता ढुङ्गे परम्परित सामग्रीहरूमा जाँतो, लोहोरो, सिलौटो मुख्य रहेका छन्। यी सामग्री ढुङ्गालाई खोपेर, चिल्ल्याएर बनाइने हुँदा त्यसमा डकर्मीको निर्माणकला र सीपको आवश्यकता पर्दछ। त्यसो हुनाले यस्ता सामग्रीहरूका निर्माणमा डकर्मीको हस्त कौशलता प्रस्फुटित हुनाले यी सबै जीविकोपार्जनसम्बन्धी लोकशिल्पहरू हुन्।

५.५.३ लोहार/ठटेरोद्वारा उत्पादित फलामे औजार र पित्तलका सामान

आलोच्य उपन्यासमा अलैंची खेती, हरियो सागसब्जी, मकै, चियाखेती आदि गरेर जीविकोपार्जन गर्ने पात्रहरू रहेका छन्। यस्ता कृषिकार्यमा फलामे औजारहरूको आवश्यकता पर्दछन्। उपन्यासमा एक ठाउँ मात्र त्यस्ता फलामे औजारको उल्लेख भएको छ। बिहान मेलोमा जाँदाजाँदै भनाभन हुँदा सी बी राईलाई कर्णवीर उर्फ कर्नेले टाउँमा काँटा रोपिदिएको घटनामा उक्त फलामे औजारको सन्दर्भ आएको छ। काँटा खेतीपाती गर्दा दैनिक चाहिने औजार हो। यो लोहारले फलामलाई आगोमा गलाएर धेरै परिश्रम र कलात्मक सीपसँग बनाएको हुन्छ। काँटालाई पनि लोकशिल्पकै काँटमा राख्न सकिन्छ।

उपन्यासमा केही परम्परित धातुका भाँडाकुँडाहरूको उल्लेख भएको पाइन्छ। तामा, पित्तल -जस्ता धातुद्वारा बनाइएका त्यस्ता भाँडाकुँडाहरूमा कलश, चुठुवा, आमखोरा र झर्के थाल, लोटा, माना, नेपाली बटुको, मग, गाग्री आदि रहेका छन्। यस्ता भाँडाकुँडाहरूमा लोहारले जस्तै विभिन्न बुट्टाहरू जडेर आकर्षक रूपमा बनाइएको हुन्छ। त्यसो हुनाले यसमा लोहारेको निर्माणकला र हस्त सीप प्रस्फुटित भएको हुन्छ। यी सबै नेपाली लोकशिल्पअन्तर्गत पर्दछन्। नेपाली लोकपरम्परामा यी भाँडाकुँडाहरूको व्यावहारिक र सांस्कृतिक उपयोगिता रहिआएको छ।

५.५.४ सुनारद्वारा उत्पादित धातुका गरगहना

आज रमिता छ आलोच्य उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गरेका शृङ्गार कौशलहरूमा चेप्टे सुन, चुरा, टप, कल्ली, च्याप्टे बाई आदि मुख्य छन्। सुनचाँदीका यस्ता गरगहनाहरूको निर्माणकलामा सुनारेको सीप र कलात्मक शैली प्रस्फुटित भएको हुन्छ। सबै जातिका गरगहनाको आफ्नै जातीय चिनारी र विशेषता हुने गर्छन्। यसैले नेपाली गरगहनाको जातीय चिनारी, कलात्मक विशेषता र मौलिक स्वरूप रहेको छ। नेपाली चेप्टे सुन स्त्री जातिले कानको लोतीमा झुन्ड्याएर लगाउने सुनको गोलाकार गहना हो। चुरा स्त्री जातिले नाडीमा लगाउने सुनचाँदीका धातुद्वारा विभिन्न आकृति कपेर बनाइएको गहना हो। नेपाली चुराको बनावट विभिन्न प्रकारका हुन सक्छन्, जसमध्ये एउटा खोक्रो चुरा हो, जसको भित्री भाग खोक्रो हुन्छ। दोस्रो खदुवा चुरा हो, जसको भित्री भाग लाहा खाँदैर बाहिरी सुन वा चाँदी जडेर बनाइएको हुन्छ। तेस्रो माछामुखे चुरा हो, जसको अन्तिम भाग माछाको मुखको आकृतिमा बनाइएको हुन्छ। चौथो कुकुरमुखे चुरा हो, जसको माछा मुखेझैं अन्तिम भाग कुकुरको मुखको आकृतिको हुन्छ। पाँचौं हात्तीमुखे चुरा हो, जसको अन्तिम भाग हात्तीको मुखको आकृतिको हुन्छ भने छैटौं बाघमुखे चुरा हो, जसको अन्तिम भाग बाघको मुखको आकृति हुन्छ। बाघमुखे चुरा नेपाली लोकजीवनमा धेरै प्रचलित छ। टप स्त्री जातिले कानमा लगाउने सुनको सानो गहना हो। यसो भए पनि टपका विभिन्न प्रकार छन्, जसमध्ये मटर टप एउटा हो। मटर टप मटरको दानाजस्तै आकृतिको हुन्छ। भोटे टप बिचमा यूँ जडेर बनाइएको भोटे महिलाहरूले लगाउने गहना हो। चरी टप चराको पखेटा आकृतिको हुन्छ। कोपीपाते टप कोपीका पातजस्तो आकृतिको हुन्छ। त्यस्तै कल्ली स्त्री जातिले गोडामा लगाउने चाँदीको गोलाकार गहना हो। कल्लीको चुराझैं भित्री भागमा खोक्रो हुन्छ। तापनि यसमा विभिन्न बुट्टाहरू कुँदरे बनाइएको हुन्छ। सधुवा स्त्रीले घाँटीमा लाउने विभिन्न रडका काँचका स-साना दानालाई धागोमा उनेर बनाइने गहनालाई पोते भनिन्छ। पाते नेपाली नारीहरूले मात्र लगाउने जातीय गहना हो। च्याप्टे बाई हातको शोभा बढाउन सधुवा र अविवाहित स्त्रीहरूले नाडीमा लगाउने गर्छन्। यी सबै गरगहनाहरू सुनारे कारिगर वा शिल्पीद्वारा निर्मित शृङ्गार कौशल हुन्।

५.५.५ बाँसकर्मीद्वारा उत्पादित बाँसका सरसामान र अन्य बुनाइ कौशल

उपयोगिताका दृष्टिले बाँसको सांस्कृतिक र व्यावहारिक महत्त्व रहेको देखिन्छ। आलोच्य उपन्यासमा बाँसद्वारा निर्मित नाङ्लो, डोको आदि सरसामानको व्यावहारिक प्रयोग गरिएको पाइन्छ। नाङ्लो, डोको जो

कोही व्यक्तिले बुन्न सकदैनन्। यसमा व्यक्तिको निर्माणकला र सीपको आवश्यकता पर्दछ, जस्तै- बाँस वा मालिङ्गोको चोयाद्वारा निर्मित बुनाइ कौशलमध्ये नाड्लो एउटा हो। मान्द्रोलाई जस्तै चोयाले बाक्लो पारेर छेउमा गोलो बिट उठाएर बनाइन्छ। यसको बनोट थालजस्तो गोलाकार हुन्छ र यो भाँडो तथा सपो अन्न निफन्न उपयोग गरिन्छ। साथै देउसी-भैलो, जोगी-फकिर, बाहुन-पुरेतलाई दान-दक्षिणा अर्पण गर्दा नाड्लोको उपयोग गरिन्छ। नेपाली समाजमा नाड्लोलाई खुट्टाले छुनु हुँदैन भन्ने लोकविश्वास छ। लोकपरम्पराका दृष्टिले नेपालीहरूमा नाड्लोको सांस्कृतिक महत्त्व रहेको छ। त्यस्तै डोको चोयाको नाम्लो र खकनद्वारा भारीतारी लगाइ आडमा बोकिने, बाँस परेड, मालिङ्गो, निगालो आदिका चोयाद्वारा निर्मित ठुलठुला जाली हुने मुखमा फुकेको र अन्तमा चुम्केको ठाडो भाँडो हो। यी सामग्रीहरूको निर्माणकलामा बाँसकर्मिको सीप प्रस्फुटित भएको हुन्छ यसैले यी सबै बुनाइ कौशलअन्तर्गत पर्दछन्।

यसै गरी उपन्यासमा जुलाहाले जस्तै धागो, ऊन, पात र सिन्काले उनेर निर्माण गरिने विभिन्न घरेलु सामग्रीहरूको उल्लेख पाइन्छ। त्यस्ता सामग्रीहरूमा नाम्लो, टपरी, राडी आदि मुख्य रहेका छन्। यी सामग्री बुनाइ कौशलअन्तर्गत पर्ने हुनाले सबै लोकशिल्पहरू हुन्। नाम्लो भारीतारी बोक्दा निधारमा अड्याउनु चापटिलो पारी डोरी बाटेर त्यसैको दुईपट्टि मुखमा डोरी गाँसेर बनाइएको वस्तु हो। टपरी बेल, बर, पीपल, साल, टाँकी, केरा, नेभारा आदिका पातलाई बाँसका स-साना सिन्काले घोटो, उत्तानो दुवै पट्टि मिलाएर सिलाएको गोलो दुनाभन्दा ठुलो र ठहरभन्दा सानो भोज-भतेर, पूजाआजातिर खानपिन गर्दा प्रयोग गरिन्छ। राडी भेडा, च्याङ्ग्रा आदिको ऊनद्वारा बुनिने काम्लोजस्तो खस्रो भुइँमा बिछाउने आसानसम्बन्धी वस्त्र हो। नेपाली लोकपरम्परामा राडीको सांस्कृतिक महत्त्व रहेको छ। वर्तमानमा राडीको त्यति प्रचलन छैन तर मराउपराउमा किरियापुत्रीलाई र भाइटीकामा माइतीलाई राडीमा आसान गराउनु सान्दर्भिक मानिन्छ।

५.५.६ मूर्तिकारद्वारा उत्पादित धातुका सालिक

मूर्तिकला बुद्धि र सहजात भावनाले प्रेरित मानवको रचनात्मक अभिव्यक्ति हो। संसारमा मूर्तिकलाको प्रारम्भिक आधार-पीठ राजा वा योद्धालाई मानिएको छ। जनकलाल शर्मा लेख्छन्- “जब राजतन्त्रको मातहत छरिएको मानवता केन्द्रित हुनलाग्यो, तब भावना र बुद्धिको पनि आदानप्रदान आवश्यक मानियो। विस्तारो कलाको क्षेत्र पनि व्यापक र परम्परावादी बन्न पुगे। राजा, भय र आदरका वस्तु भएकाले ती

कलाका केन्द्र बने।”^{१०} कालान्तरमा राजाको ठाउँ ऐतिहासिक महापुरुषहरूले लिए। आलोच्य उपन्यासमा नेपाली जातिका आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सालिकको यस्तै प्रसङ्ग पाइन्छ। सीता सधैं घुम्न जाँदा चौरस्ताको चउरमा स्थापित भानुभक्तको सालिकलाई हेर्ने गर्छे। उपन्यासमा सालिकसम्बन्धी त्यस्तो विवरण नभए पनि वर्तमानको सालिक निर्माणकाललाई हेर्दा मूर्तिकारको भारतीय संस्कृतिको विशेषता र आदर्शवाद प्रस्फुटन भएको मान्न सकिन्छ। यसमा लालित्यमय अभिव्यक्ति साथै कल्पनाको संयोग भेटिन्छ। अतः प्रस्तर र धातुद्वारा निर्मित यस्ता सालिकहरू लोकशिल्पअन्तर्गत पर्छन् यी लोकसम्पदाहरू हुन्।

५.६ निष्कर्ष

यसरी आज रमिता छ उपन्यासमा पाइने विभिन्न लोक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्यहरूको अध्ययन-विश्लेषणबाट पाइएका मुख्य मुख्य कुराहरूलाई तल निष्कर्षमा राख्न सकिन्छ-

- आज रमिता छ (सन् १९६४) उपन्यास दार्जिलिङको नेपाली लोकजीवनमा केन्द्रित औपन्यासिक कृति हो। प्रवृत्तिगत दृष्टिले आज रमिता छ पहिलो विसङ्गतिवादी नेपाली उपन्यास हो। नेपाली साहित्यमा प्रस्तुत उपन्यासको प्रकाशनलाई ऐतिहासिक मोड मानिन्छ। यो उपन्यास पुस्तकाकारमा प्रकाशित हुनुभन्दा अघि ‘अञ्जलि’ पत्रिकामा धारावाहिक रूपमा छापिएको पाइन्छ।
- आलोच्य उपन्यासमा दार्जिलिङका लोकजीवनले मानिआएको लोकरीतिरिबाज, लोकविश्वास, परम्परा, भौतिक र मौखिक संस्कृतिहरू, सीप-कौशलता, न्यायप्रणाली, यहाँका स्थाननामहरू, रहनसहन आदि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यहरूको प्रस्तुति भएको पाइन्छ।
- ब्रिटिष् साम्राज्यवादले भारत र दार्जिलिङदेखि बिदा लिइसकेको तर देशी उपनिवेशवादले त्यो स्थान लिएको समयको दार्जिलिङको लोक-इतिहासलाई समष्टि रूपमा उपन्यासले अङ्कन गर्न सकेको छ। दार्जिलिङमा बसोवास गर्ने विभिन्न समुदायका मानिसहरूको सांस्कृतिक जीवनशैलीलाई उपन्यासले राम्रोसित चित्रण गर्नमा सफल भएको छ। यहाँ विभिन्न धर्मका संस्कार-संस्कृतिलाई पालन गरिँदै आए पनि प्रत्येक जातगोष्ठीले आफ्नो चिनारी र सांस्कृतिक वैशिष्ट्यलाई अँगालेर बस्न र त्यसलाई सन्वर्धन गर्न सकेको तथ्यको उद्घाटन गरिएको छ।

^{१०} जनकलाल शर्मा, ललित-कला र साहित्य, पूर्ववत्, पृ ३४

- चियाबारीका लोकजीवनको चित्रण उपन्यासमा पाइने थप महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। चियाकमानका श्रमिकहरूको दैनिक अवस्था, प्रशासनिक हेपाइ र तिनीहरूको असुरक्षित भविष्यलाई यथातथ्य प्रकाश पार्ने यस उपन्यासमा लोकजीवनको सच्चाइ, सङ्घबद्धता र पारस्परिकतालाई प्रकाश पारिएको छ। चियाबारीमा बसोवास गर्ने लोकजीवनको रहनसहन, मूल्य मान्यता, भाषा-बोली, कमेरो माटोले लिपपोत गरेको घरनिर्माण शैली आदि लोक-सांस्कृतिक पक्ष प्रस्तुत भएको पाइन्छ।
- उपन्यासले ओगटेको बृहत् क्षेत्र दार्जिलिङको नागर लोकपरिवेश हो। यसबाट दार्जिलिङको समस्त चित्र तथा यहाँका लोकजीवनको संस्कार, लोकविश्वास र परम्परागत व्यवहार, रहनसहन, मूल्य मान्यता, लोकप्रचलन, क्षेत्रीय भाषिक विशेषता, लोककौशल, मनोरञ्जन आदि विविध पक्षलाई प्रकाश पार्नामा आलोच्य उपन्यास सफल भएको छ। यसरी लोकजीवनले मान्यता दिएका र मानिआएका परम्परागत जातीय संस्कार र दैनन्दिनी व्यवहारको सजीव चित्रणले प्रस्तुत उपन्यास जीवन्त र उल्लेनीयसमेत बनेको छ।
- जातीय धर्म, संस्कार-संस्कृति र परम्पराका दृष्टिले दार्जिलिङ भिन्न र विशिष्ट रहेको छ भन्ने कुरो उपन्यासमा पाइन्छ। जनकले सीतालाई डालीको मार र सरस्वती पूजा घुमाउन लगी छक्कै पारेको र वीरमानको बाबुले बहुविवाह गरेको सम्झी जनक रिसाएको घटनाबाट माथिको कुरो पुष्टि भएको छ।